

**Česko-slovenské vzťahy – Slovensko-české vzťahy
Liberecký seminár 2001**

XI. ročník seminára pre učiteľov dejepisu a občianskej výchovy,
historikov a archivárov

Dvojdňové zasadanie v priestoroch Technickej univerzity
v Liberci
22. 8. – 23. 8. 2001

Seminár poriadala pod patronátom Česko-slovenskej komisie
historikov Katedra dejepisu FP TU Liberec TU

Technická univerzita v Liberci
Fakulta pedagogická – Katedra dejepisu
Ústav politických vied SAV Bratislava

**Česká a slovenská spoločnosť
v období normalizace**

**Slovenská a česká spoločnosť
v čase normalizácie**

Liberecký seminár 2001



VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2003

© Ústav politických vied SAV, 2002

ISBN 80-224-0747-X

Návrh obálky Tibor Seman
Zodpovedná redaktorka Jitka Madarásová
Technický redaktor Jozef Novák
Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie
vied, v Bratislave roku 2002 ako svoju 3432. publikáciu. 260 strán.

Obsah

Edičný predhovor	7
Úvod (Robert Kvaček)	9
Word of Introduction	11
Zdeněk Doskočil: Nástup Gustáva Husáka k moci v dubnu 1969	15
Jan Rychlík: Mormalizačná podoba česko-slovenské federa- ce	59
Jan Měchýř: O lidech v čase za normalizace	93
Juraj Marušiak: Slovenská spoločnosť za normalizácie	109
Vilém Prečan: Česká opozice za normalizace	155
Norbert Kmeř: Slovenská opozícia za normalizácie	185
Vladimír Nálevka: Československo: Zahraniční politika a sovět- ský blok, 1970–1985	209
Miroslav Pekník: K slovenskej politike v roku 2001	221

to the years 1948- 1967 also the rulers lived in fear that any infringement of this inert state would mean the end of their rule. Normalisation also divided society:

It transformed the communist part itself. It renewed blind obedience and ban on non-conformist opinion. But it also got rid of its elite and only several thousand unthinking fanatics and bureaucratic apparatus were left. Otherwise, the army of millions of members of the „leading force“ was the equally meek and cowardly as the majority of non-members.

The „after-February“ (1984) division of society to privileged communists and the other, disappeared in time of the Prague Spring. A new model was introduced, which can be very generally characterised as follows:

Normalisers. Several thousands of career-hunters generally scorned by the rest of citizens, but in fact powerful or even almighty individuals, the group, which overtly identified with the system of normalisation and built its career in its framework.

Dissidents. Several tens of citizens, who never reconciled with occupation protested against it in public.

Inhabitants. Approximately ten million of adults reconciled with normalisation. They cannot be blamed, as there was nothing else left. However, the regime conceded to them one possibility: pseudo-elections for the representative and delegated assemblies allowed expressing dissent at least by boycott of elections. Only about a half a per cent of electors dared to do so including the 1986 elections when the regime was too weak to punish or discriminates the boycotters.

I estimate (and offer this hypothesis as the theme for discussion) that in the years of normalisation approximately one of hundred inhabitants of the Czechoslovak Socialist Republic preserved their civic dignity.

Slovenská spoločnosť a normalizácia

Juraj Marušiak

Ústav politických vied SAV, Bratislava

Pojem „normalizácia“ v dejinách Slovenska zahŕňa dva významy. Na jednej strane sa názvom normalizácia označuje obdobie rokov 1968 – 1971, počas ktorých prebiehal proces obnovenia kontroly Komunistickej strany Československa (KSČ) nad spoločnosťou po okupácii Československa vojskami piatich krajín Varšavskej zmluvy 21. 8. 1968. Prenesene, najmä kvôli absencii vhodnejšieho názvu, sa tento pojem používa aj na označenie celého obdobia komunistického režimu v Československu v rokoch 1968 – 1989, ktorého vládnuca garnitúra odvodzovala svoju legitimitu od násilného potlačenia pokusu o demokratizáciu komunistického režimu v roku 1968. Pre uvedené obdobie je totiž charakteristická absencia akejkoľvek pozitívnej definície politiky vládnucej elity. Jediným teoretickým a programovým dokumentom, ktorým režim zdôvodňoval svoju existenciu, bol dokument *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ (Poučenie...)*. KSČ po roku 1969, keď sa zriekla reformného Akčného programu, necítila potrebu vypracovať iný programový dokument, vedenie KSČ pôsobilo „konceptne bezprogramovo.“ O vypracovaní nového Programu KSČ sa začalo hovoriť až koncom roku 1988, samotný dokument však mal byť prijatý až v roku 1996, keď sa mal konať XIX. zjazd KSČ. Vedúci predstavitelia KSČ nepovažovali za potrebné nijako zdôvodňovať absenciu takého kľúčového dokumentu a boli schopní zaobísť sa bez neho 27 rokov.¹ Preto je problémom nájsť vhodné pomenovanie pre obdobie 70. a 80. rokov, ktoré sa tak nielen v historickej pamäti obyvateľstva, ale

aj pre historikov stávajú ďalšími „rokmi bez mena,“² pravda, z iných dôvodov, ako to bolo pred rokom 1968 pre označovanie obdobia stalinizmu.

Pri analýze reakcie slovenskej spoločnosti na normalizáciu v oboch významoch uvedeného slova vyvstáva viacero otázok, ktoré sú v odbornom i politickom diskurze predmetom sporov a polemík. Diskusiu vyvoláva už samotná otázka, čo možno považovať za začiatok normalizácie na Slovensku. Ďalšou otázkou je, v čom sa odlišoval priebeh normalizácie na Slovensku od jej priebehu v Česku. V tejto súvislosti je nutné verifikovať pomerne rozšírenú hypotézu, resp. stereotyp, prezentovaný početnými autormi na Slovensku i v Česku, ktorí zastávajú názor, že na Slovensku mala normalizácia v porovnaní s Českom miernejší priebeh. Je prirodzené, že diskusia o tejto otázke evokuje otvorenie ďalšej diskusie o príčinách odlišného priebehu normalizácie v oboch častiach bývalého spoločného štátu. V jej rámci sa pochopiteľne nebudeme môcť obmedziť iba na postoj slovenskej, resp. českej spoločnosti ku komunizmu, ale aj na celkové odlišnosti v historickom vývoji Slovenska, resp. Česka. V neposlednom rade nás bude zaujímať otázka, aké boli dôsledky normalizácie na slovenskú spoločnosť a ako normalizácia ovplyvnila politické správanie slovenskej verejnosti v neskoršom období, najmä v 80. a 90. rokoch. Diskusia o období normalizácie by sa mala týkať aj problematiky kontinuity, resp. diskontinuity vtedajšieho politického režimu s komunistickým režimom pred rokom 1968, ale aj s politikou v rokoch 1968 – 1969, otázky kolaborácie a odporu, resp. otvorenej opozície voči normalizačnému režimu či podpory obyvateľstva režimu.

Slovensko po auguste 1968

Za začiatok normalizácie bývajú považované rozličné dátumy. V národne orientovanej publicistike bola za medzník vyhlasovaná dokonca až novelizácia Ústavného zákona o česko-

slovenskej federácii v decembri 1970, čo však bol len výsledok dlhodobého prebiehajúcich procesov vo vývoji federatívneho usporiadania krajiny a zároveň výsledkom obnovenia centralistickej kontroly spoločnosti. V tom čase navyše už prebehli čistky v KSČ, ktoré znamenali vyradenie značného počtu občanov z verejného života, ako aj ich existenčný postih spočívajúci v obmedzení, resp. v zbavení možnosti pôsobiť vo svojom odbore. Za začiatok normalizácie sa pravdepodobne nedá považovať ani abdikácia Alexandra Dubčeka z funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ a jeho nahradenie Gustávom Husákom 17. 4. 1969. Hoci až toto vedenie KSČ býva označované za „normalizačné,“³ v skutočnosti proces obnovy kontroly KSČ nad spoločnosťou už prebiehal. Samotný nástup Husáka na najvyšší stranícky post pritom neznamenal ani z personálneho hľadiska zásadnú zmenu vo vedení KSČ. Na jednej strane možno súhlasiť s názorom, že prvým úspešným konsolidačným opatrením domácich protireformných síl bol výsledok mimoriadneho zjazdu Komunistickej strany Slovenska (KSS),⁴ za začiatok normalizácie podľa môjho názoru možno z mocenského hľadiska jednoznačne považovať násilné potlačenie československého pokusu o reformu 21. 8. 1968 vojenskou intervenciou ZSSR a ďalších satelitných štátov v Československu.

Reakcia slovenskej verejnosti na okupáciu Československa bola najmä v prvých dňoch bezprostredne po invázii jednoznačná a analogická s reakciou českého obyvateľstva. Nesúhlas dominoval vo všetkých regiónoch krajiny. Na vstup vojsk mali rovnaký, t. j. odmietavý názor členovia KSS i nestraníci. Podľa uvedeného prieskumu vo vedomí značnej časti komunistov i verejnosti sa vedúca úloha KSČ začala chápať ako prekonaný faktor, rovnako ako princíp demokratického centralizmu v komunistickej strane.⁵ V uliciach slovenských miest prebiehali demonštrácie, ktoré si vyžiadali aj obeť na životoch (počas prvých dvoch dní okupácie zahynulo pri zrážkach s cudzími vojskami 15 občanov Slovenska, ďalšie desiatky osôb boli zranené), v podnikoch, tzv. spoločenských organizáciách a v redakciách novín a časopisov boli prijímané protestné rezolúcie

a neboli zriedkavé ani iné formy protestu, napr. vracanie sovietskych vyznamenaní veteránmi protifašistického odboja či vystupovanie zo Zväzu československo-sovietskeho priateľstva.⁶

Paradoxne sa však mimoriadny zjazd KSS (26. – 27. 8. 1968) stal zároveň víťazstvom reformných síl na Slovensku, ako aj prvým víťazstvom normalizačnej politiky, „prvým oficiálnym fórom straníckej a vôbec spoločenskej konsolidácie.“⁷ Z pôvodného Ústredného výboru KSS (ÚV KSS) sa do nového ÚV KSS síce nedostalo takmer 80% členov, vrátane najvýznamnejších predstaviteľov konzervatívov, ale Husákovi sa podarilo zmanipulovať jeho výsledky tak, že zjazd KSS odmietol uznať legitimitu mimoriadneho XIV. zjazdu KSČ, pod zámienkou, že sa ho nezúčastnilo ani 10% delegátov zo Slovenska a slovenskí členovia nového ÚV KSČ boli údajne zvolení nedemokratickým spôsobom českými delegátmi.⁸ Za nového prvého tajomníka ÚV KSS bol zvolený namiesto predstaviteľa konzervatívnych síl Vasila Biľaka Husák, ktorý počas zjazdu deklaroval svoju oddanosť A. Dubčekovi: „... ja stojím plne za Dubčekovou koncepciou, ja som bol pri jeho tvorbe, ja ho budem plne podporovať alebo budem s ním stáť, alebo sám odídem.“⁹ Husák bol aj v období pred inváziou vnímaný ako predstaviteľ reformného prúdu v KSS. Otvorene sa stavil proti politike vedenia KSS práve v mene požiadaviek na demokratizáciu, ako to urobil napríklad aj 20. 8. 1968 na stretnutí so zamestnancami hlinikárne v Žiari nad Hronom, na ktorom prezentoval svoju politickú pozíciu pred blížiacim sa zjazdom KSS: „Obdobie rokov 1963 – 1967 nemožno... takto legendarizovať, a najmä sa nedá tvrdiť, že na Slovensku už nie sú potrebné žiadne zmeny... Faktom zostáva, že obrodný proces na Slovensku zostal na polceste. Kým vo vedení všetkých orgánov v Čechách došlo k výrazným zmenám, na Slovensku sa takmer nič nezmenilo, prípadne došlo len k nepatrným zmenám... Sú jednotlivci, ktorí by chceli privrieť dvere, ktorými prúdi čerstvý a zdravý vzduch do nášho politického života.“ Zároveň položil otázku: „Či možno veriť ľuďom, ktorí už pätnásť rokov pracovali v tých istých funkciách starými metódami, že sa odrazu zmenia a budú schopní praco-

vať po novom? Demokratizačný proces musí aj na Slovensku zasiahnuť široké masy verejnosti. Musí sa dotknúť každého občana.“¹⁰

Nálady na Slovensku boli aj v jesenných mesiacoch roku 1968 a začiatkom roku 1969 podobné ako v Česku. Svedčí o tom tá skutočnosť, že demonštrácie, študentské štrajky na vysokých školách, ako aj tzv. hokejové udalosti v marci 1969 mali na Slovensku podobný priebeh ako v Česku. Podobne ako v Česku, aj keď s istým fázovým posunom, pokračoval rozklad jednotnej mládežníckej organizácie Československého zväzu mládeže (ČSM), dôvera mládeže voči KSČ postupne klesala a jej časť volila radikálnejšie riešenia.¹¹ 16. 10. 1968 demonštrovalo v Bratislave približne 300 študentov proti podpísaniu zmluvy o „dočasnom pobyte sovietskych vojsk.“ Demonštranti žiadali, aby boli vypočutí zodpovedným funkcionárom ÚV KSS, skandovali heslá proti cenzúre tlače a proti ZSSR. Podobne ako v Prahe, aj v Bratislave pri príležitosti 50. výročia vzniku Československa 28. 10. 1968 protestovalo proti prítomnosti cudzích vojsk 300 – 350 mladých ľudí. Na druhý deň sa v Bratislave uskutočnila ďalšia demonštrácia, tentoraz sa jej zúčastnilo 1500 až 2000 ľudí. Približne rovnaký počet mladých ľudí, najmä študentov, demonštroval 30. 10. 1968 v Žiline, pokus o demonštráciu študentov vo Zvolene dňa 29. 10. 1968 bol zmarený „vzhľadom na aktívnu činnosť straníckych orgánov a profesorského zboru.“¹² Ďalšia vlna študentských demonštrácií, podobne ako v Česku, prebehla pri príležitosti výročia bolševickej revolúcie v dňoch 5. – 7. 11. 1968. Demonštrácie spojené so strhávaním a ničením sovietskych zástav sa konali vo viacerých slovenských mestách. Najväčšie prejavy nesúhlasu boli zaznamenané v Bratislave, Žiline, Prešove a Trnave, menšie vystúpenia sa konali aj v ďalších mestách a obciach na celom Slovensku. Podľa hlásenia Slovenskej správy Ministerstva vnútra zo dňa 7. 11. 1968 bolo na území Slovenska počas novembrových nepokojov zničených približne 230 zástav, v dňoch 6. a 7. 11. 1968 bolo predvedených v súvislosti so zákrokmi proti demonštráciám len na území Bratislavy 50 osôb.¹³ Demonštrácie,

ktoré prebiehali na Slovensku po dvojnásobnom víťazstve československých hokejistov nad sovietskou reprezentáciou v marci 1969, boli potlačené dokonca podstatne tvrdšie, ako v Česku. Zásah poriadkových jednotiek „mieril proti všetkým zúčastneným osobám, nielen proti výtržníkom a dostal tak známou podobu z normalizačných rokov.“¹⁴ Azda netreba dodať, že demonštrácie na jeseň 1968 i na jar 1969 boli už potláčané československými policajnými jednotkami. Aj počas medzinárodného výstupu mládeže na Rysy v dňoch 24.–27. 7. 1969 mladí ľudia v tábore na Gerlachovských lúkach skandovali protisovietske a protihusákovské heslá, na tejto akcii bola dokonca podpálená tribúna.¹⁵

Pomocou československých vojenských jednotiek boli potlačené demonštrácie pri príležitosti prvého výročia okupácie Československa. Na rozdiel od českej verejnosti však slovenská spoločnosť už v auguste 1969 prejavovala omnoho menšiu aktivitu. Na území Slovenska neboli zaznamenané štrajky, podľa internej informácie vlády Slovenskej socialistickej republiky (SSR) pre Predsedníctvo ÚV KSS bol pracovný výkon „vyšší než sa očakávalo.“ Hoci v dňoch 10. – 21. 8. 1969 bolo na území Slovenska zaznamenaných 162 letákov, išlo o letáky, ktoré boli spravidla vyrobené v Česku. „Výzvy autorov letákov až na nepatrné výnimky neovplyvnili chovanie sa verejnosti. Ľudia cestovali do práce na dopravných prostriedkoch, oblečenie v čiernom bolo naozaj iba výnimkou, nezazneli sirény, neštrajkovalo sa, v reštauráciách a obchodoch prebiehal normálny život a pod.“ Výnimkou v rámci celého Slovenska bola Bratislava, kde 21. 8. 1969 sa o 15.20 hod. na námestí SNP a na Šafárikovom námestí začali zhromažďovať 150 až 200-členné skupiny prevažne mladých ľudí, ktoré sa však v priebehu 10 minút rozrástli až na takmer 1500 osôb. Tieto zhromaždenia boli rozohnané zálohovými jednotkami Verejnej bezpečnosti (VB) o 17.30 hod. Okolo 20.00 hod. znova prepukla demonštrácia približne 1500 osôb na námestí SNP a na Župnom námestí. V priebehu poldruha hodiny však VB a ľudové milície obnovili „poriadok.“ Pri potláčaní demonštrácií bolo v Bratislave zadržaných 140 ľudí, najmä

mladých. Menšie pokusy o demonštrácie boli zaznamenané aj v Žiline a Košiciach, ktoré však boli ihneď „rozptýlené.“¹⁶

Vystúpenia nespokojnej mládeže, ktorá sovietsku okupáciu vnímala ako zmarenie svojich nádejí na perspektívu sebarealizácie v demokratickom systéme a ktorá sa obávala prehlbenia civilizačného zaostávania krajiny, však neboli jedinou reakciou slovenskej spoločnosti na prebiehajúci normalizačný proces. Už v prvých mesiacoch boli zaznamenané aj opačné reakcie na obsadenie Československa, najmä vo vidieckych regiónoch stredného a východného Slovenska časť členov KSS pozitívne hodnotila zásah cudzích vojsk.¹⁷ Je síce pravdou, že uvedené názory boli ojedinelé a marginálne, kým však v Česku sa do vystúpení proti normalizácii zapájali príslušníci rozličných spoločenských vrstiev vrátane aktivistov rodiacej sa občianskej spoločnosti spred augusta 1968 a časti reformných funkcionárov KSČ, na Slovensku sa otvorené prejavy nesúhlasu obmedzili na mládež. Keď v septembri a októbri 1968 začali vo väčšom rozsahu vznikáť rady pracujúcich (v priebehu dvoch mesiacov vzniklo 40 nových rád pracujúcich) v priemyselných podnikoch, vrátane významných podnikov, akými sú Škoda Plzeň a Slovnaft Bratislava), tieto samosprávne orgány, vytvorené na základe demokratických volieb, sa ustanovovali takmer výhradne v Čechách. Na Slovensku, ktoré vyrábalo približne jednu pätinu celoštátnej priemyselnej výroby, pôsobilo iba 4,2% všetkých robotníckych rád.¹⁸

Hoci na jednej strane normalizácia na Slovensku narážala na menší odpor ako v Česku, slovenská spoločnosť bola omnoho polarizovanejšia, rozpory medzi jednotlivými vrstvami spoločnosti boli omnoho hlbšie ako v Česku. Kým mladá generácia, najmä vysokoškooláci žijúci vo veľkých mestách reagovali podobne ako ich českí rovesníci, v slovenskej spoločnosti bol silnejšie zastúpený aj opačný pól vtedajšieho názorového spektra, t. j. tá časť verejnosti, ktorá podporovala inváziu, resp. kriticky až odmietavo sa stavala k politickým zmenám realizovaným po januári 1968. V porovnaní s Českom bol vyšší aj podiel tých, ktorí sa k udalostiam stavali pasívne a indiferentne.

Takáto reakcia slovenskej spoločnosti na reformný proces v roku 1968 a na nasledujúcu normalizáciu sa prejavila aj počas všeobecnej čistky v KSČ realizovanej prostredníctvom výmeny straníckych legitímácií, vyhlásenej ÚV KSČ v dňoch 28.–30. 1. 1970. V rámci celého Československa bolo podľa stavu z 9. 10. 1970, keď ešte nebolo rozhodnuté o osude 10 792 prípadov (0,7% členov), zbavených členstva v KSČ vylúčením alebo vyškrtnutím 326 817 ľudí, t. j. 21,7% z celkového počtu členov. Keď k nim pripočítame ďalších 146 914 ľudí, ktorí KSČ opustili v rokoch 1968 – 1969 (predovšetkým vystúpením z jej radov), počet členov KSČ v rokoch 1968 – 1970 klesol o 473 731 ľudí.¹⁹ Kým v Česku muselo KSČ nedobrovoľne opustiť 23% členov, na Slovensku bolo členstva v KSČ zbavených celkovo 53 206 ľudí, t. j. 17,5% členov.

Otvorené prejavy nesúhlasu s čistkami boli ojedinelé. Medzi najvýznamnejšie patrí napr. vystúpenie Ondreja Pavlíka na zasadnutí ÚV KSS 9. 7. 1970, ostro kritizujúce počínanie tzv. straníckych jadier, ktoré „mesiace zbierajú a kontrolujú materiály na odstrelovanie ľudí“, pričom metódy používané pri tzv. normalizácii prirovnával k praxi 50. rokov.²⁰ Jeho vystúpenie však bolo viac motivované obavami o svoj vlastný osud, ako nesúhlasom s oficiálnou politikou KSČ, čo dokumentuje aj jeho neskorší postoj, keď sa plne postavil na stranu Gustáva Husáka a počas 70. a 80. rokov podporoval oficiálny kurz, ba dokonca medzi slovenskými intelektuálmi patrilo k najkonzervatívnejším komunistom. Podobne spisovateľ Vladimír Mináč v Slovenskej televízii 21. 5. 1970 pri príležitosti výročia založenia KSČ varoval pred „novými kádrovníkmi“ a „neobmedzenými vlastními pravdy“. Aj Mináč sa však stal oficiálnym spisovateľom a až do konca 80. rokov patrilo medzi najostrejších exponentov oficiálnej línie medzi slovenskými intelektuálmi.

Napriek uvedeným vystúpeniam normalizáciu a čistky vo verejnom živote „slovenská spoločnosť prijala... pasívne.“²¹ Pasivita spoločnosti sa prejavila aj v počte stíhaných za opozičné aktivity začiatkom 70. rokov. Kým v Česku už roku 1969 boli zaznamenané prvé pokusy o vytvorenie organizovanej

opozície (*Manifest Deset bodů*, Hnutie revolučnej mládeže, pôsobiacie aj pod názvom Revolučná socialistická strana, Zväz komunistov Československa, Socialistické hnutie československých občanov, Komunisti v opozícii a i.), na Slovensku podobné pokusy zaznamenané neboli, hoci sa objavili prípady šírenia samizdatov. „Normalizácia“ verejného života v Česku vyvrcholila tzv. letom procesov roku 1972, keď v mesiacoch júl a august 1972 bolo v Prahe a v Brne súdených 46 osôb.²² Na Slovensku však boli uväznení a odsúdení iba jednotlivci. Exemplárnym prípadom, odozvou tohto „leta procesov“ sa stal proces s humoristom Ladislavom Kalinom. Ešte predtým, v júni 1971, však bol odsúdený na 18 mesiacov väzenia prekladateľ a publicista Pavol Ličko za kontakty so zahraničnými novinármi a ich informovanie o pomeroch v Československu po sovietskej invázii v auguste 1968, údajné „hrubé hanobenie dr. Husáka“ a vystúpenie v literárnej relácii BBC venovanej ruskému spisovateľovi Alexandrovi Solženicynovi. Podobne ako neskôr v prípade Kalinu, predmetom obvinenia sa stalo o. i. prehrávanie piesní českého speváka Karla Kryla. Za rozširovanie prekladu rozhovoru českého reformného politika Josefa Smrkovského pre denník talianskych komunistov L'Unitá sa koncom roku 1971 na dva týždne ocitol vo vyšetrovacej väzbe aj literárny kritik Jozef Bžoch.²³

Postihnutí boli predovšetkým príslušníci inteligencie, pracovníci SAV, vysokých škôl, vydavateľstiev, médií a ústredných úradov.²⁴ Zákaz publikovania postihol spisovateľov Dominika Tatarku, Ladislava Ťažkého, Petra Karvaša, Štefana Moravčíka, Romana Kaliského, Ctibora Štítnického, Juraja Špitзера, Lászlóa Dobosa, Milana Hamadu, Ivana Kadlečika, Pavla Hrízu, filozofov Milana Šimečku a Miroslava Kusého a mnohých ďalších. Neskôr, v roku 1977, po tom, ako sa slovenskí intelektuáli z väčšej časti nepripojili k petícii Charta 77, aj ďalší spisovatelia a intelektuáli získali možnosť opäť publikovať. Časť z nich sa dokonca mohla aj vrátiť do KSČ. Z renomovaných spisovateľov sa v exile ocitli Jaroslava Blažková, Ladislav Mňačko, humorista Pavel Taussig, neskôr aj L. Kalina a Ján Rozner, ale väčšina

z tých, ktorí boli začiatkom 70. rokov umlčaní, sa neskôr vrátila do oficiálnej literatúry. Týka sa to napr. L. Ťažkého, M. Ferka, Kataríny Lazarovej, Antona Hykische, Jána Johanidesa, Antona Baláža, Maríny Čeretkovej-Gállovej a Pavla Vilikovského, ale aj Petra Karvaša, Jaroslava Rezníka, Milana Krausa, Jána Lenča a mnohých ďalších. Ďalšou, pomerne významnou skupinou inteligencie, bola skupina spolupracovníkov G. Husáka zo 60. rokov, ktorú reprezentovali predovšetkým umelci, ako V. Mináč, Alexander Matuška, Miroslav Válek, Michal Chorváth, Ladislav Novomeský, Vojtech Mihálik, Pavol Horov a vedci, ako napr. Ondrej Pavlík a Felix Vašečka. Hoci títo intelektuáli sa vyjadrovali kriticky o politike bývalého prvého tajomníka ÚV KSČ Antonína Novotného a jednoznačne odsudzovali zásah sovietskych vojsk i nastupujúcu normalizáciu, viacerí z nich sa angažovali aj v reformnom pohybe v rokoch 1956 – 1957, rozhodli sa normalizačný režim podporovať predovšetkým zo zisťných, kariéristických dôvodov, a to aj napriek tomu, že z ich súdobých výrokov jasne vyplýva, že si veľmi dobre uvedomovali charakter nastupujúceho režimu. Od svojej reformnej minulosti sa tak dištancovali a postupne sa z nich stávali najdogmatickejší predstavitelia oficiálneho kultúrneho establishmentu. Dôležité pozície v kultúre naďalej zaujímali aj predstavitelia dogmatických prúdov z 50. a 60. rokov, ako napr. Milan Lajčiak a Andrej Plávka, ale aj intelektuáli, ktorí síce neboli členmi KSČ, ba dokonca ani nepatrili medzi stúpencom komunizmu, ale využili príležitosť opäť sa dostať na výslnie. Za všetkých stačí spomenúť príklad básnika Emila Boleslava Lukáča.

Ďalšia časť ľudí politicky aktívnych v roku 1968 sa síce nezapojila do nezávislých iniciatív, ale odmietala vystúpiť so sebakritikou a prejavíť podporu normalizačnému režimu, čím si zahatala šancu vrátiť sa do verejného života. Medzi nich patrili napr. filozof a umenovedec Marian Városov, novinári a publicisti Vladimír Maňák, Martin Hric, Roman Kaliský, Michal Dzvonič. Len malá časť z nich sa vzhľadom na už uvedené skutočnosti rozhodla vstúpiť do priamej konfrontácie s normalizačným režimom.

V Českej republike boli ľudia prenasledovaní za svoje postoje, v prevažnej miere úplne zbavení možnosti pôsobiť vo svojom odbore, museli vykonávať manuálne povolania, niektorí z nich sa ocitli úplne bez zamestnania. Títo ľudia boli v omnoho väčšej miere za svoju činnosť prenasledovaní aj súdne. V českej spoločnosti vznikla, najmä medzi intelektuálnou elitou, pomerne početná vrstva postihnutých, ktorí boli dohnaní k priamej konfrontácii s komunistickým režimom. Túto skupinu ľudí spojila spoločná skúsenosť do generácie tzv. osmašesátnikov (šesťdesiatosmičkárov), ktorá v nasledujúcich rokoch začala nadväzovať kontakty s ďalšími nezávislými skupinami. Príslušníci spomínanej generácie prechádzali v uvedenom období komplikovaným myšlienkovým vývojom, ale do značnej miery si udržali aj spoločné generačné povedomie umocnené aj politickou orientáciou a nie je náhodné, že po roku 1989 v prevažnej miere inklinovali k sociálnodemokratickým hodnotám.

Na Slovensku ľudia postihnutí za svoje postoje nevytvorili nijakú kompaktnú generačnú skupinu so spoločným pocitom, s podobnými osudmi, resp. schopnú sformulovať spoločnú názorovú platformu. Akoby to potvrdzovala aj skutočnosť, že preklad tohto výrazu do slovenčiny ako „šesťdesiatosmičkári“ vyznieva pomerne násilne a ani sa v slovenskom jazyku nepoužíva. Táto generácia na Slovensku nedokázala vytvoriť spoločnú názorovú platformu ani po roku 1989. Komunistická moc využila tzv. parochiálny charakter slovenskej politickej kultúry, silu klientelistických väzieb v slovenskej spoločnosti, vďaka ktorým perzekúcie začiatkom 70. rokov iba vo výnimočných prípadoch nadobudli existenčný charakter. Perzekvovaným ľuďom boli spravidla ponúkané tzv. krycie zamestnania, ale za cenu, že sa zrieknu akýchkoľvek nezávislých aktivít a v početných prípadoch aj publikovania ako takého. Osobitným javom bolo rozšírené tzv. požičiavanie mien. Ľudia postihnutí zákazom publikovania neraz vydávali svoje diela pod menom autora, ktorý podobné problémy nemal. Len v nepočetných prípadoch znamenali čistky dlhodobu stratu

možnosti pre postihnutého človeka pracovať vo svojom odbore. Časť protagonistov tzv. obrodného procesu dostala možnosť uzavrieť s režimom kompromis, urobiť verejné pokánia za svoje aktivity a tým sa od svojej minulosti dištancovať. Bol to prípad literárneho kritika Pavla Števčeka, ktorý v roku 1968 patril medzi najradikálnejších stúpcov demokratických reforiem a aj po okupácii Československa žiadal ako člen ÚV KSS pokračovať v Dubčekovej politike. Ešte v roku 1969 patril medzi kritikov Husákovej politiky. V roku 1973 však napísal list vedeniu Zväzu slovenských spisovateľov, v ktorom odsúdil Dubčekovu politiku a vyjadril aj svoju sebakritiku. Podobne sa od svojej činnosti neskôr dištancovali M. Ferko, L. Ťažký a i. Tieto tendencie, snahy jednotlivých spisovateľov o „omilostenie“ sa začali prejavovať najmä po pléne ÚV KSČ v októbri 1972, ktoré sa zaoberalo ideologickými otázkami, prejavovali napr. aj Štefan Moravčík, Fedor Cádra či šéfredaktor Kultúrneho života v roku 1968 Jozef Bob. Možnosť opätovne publikovať v oficiálnych periodikách, resp. vydavateľstvách, však neznamenala ich „rehabilitáciu,“ ako o svojom návrate do oficiálnej literatúry hovoril napr. P. Karvaš či ako sa nazdávali ďalší intelektuáli. Podmienkou „návratu“ bolo vystupovať, ako keby „odrazu našli vzťah k súčasnej politike strany.“ Toto ich vystupovanie však bolo najmä začiatkom 70. rokov prijímané vedúcimi predstaviteľmi Štátnej bezpečnosti (ŠtB) so značnou dávkou opatrnosti: „Stojí však za uváženie, do akej miery je ich prispôbovanie sa dobe úprimné, a či sa nevracajú alebo nemienia vrátiť so všetkým, čo ich s myšlienkami a činmi v minulosti predstavovalo.“²⁵ ŠtB si v 80. rokoch opakovane kládla za cieľ dosiahnuť, aby aj Tatarka začal publikovať v Československu.²⁶

Miera priamych represíí na Slovensku bola teda neporovnateľne menšia ako v Česku. Jednou z mnohých príčin bol menší odpor slovenskej spoločnosti voči prebiehajúcej normalizácii, ktorý sa prejavoval o. i. aj absenciou pokusov o organizované formy opozície nielen po okupácii, ale aj pred augustom 1968. Dôležitým faktorom, ktorý prispel k rozličnému priebehu

normalizácie na Slovensku a v Česku, bola omnoho vyššia miera personálnej kontinuity politických elít medzi obdobiami rokov 1963 – 1967, 1968 – 1969 a po roku 1969.

Celý rad vedúcich predstaviteľov KSS, ktorí pred augustom 1968 zastávali reformnejšie pozície, sa v nasledujúcom období stali vykonávateľmi normalizácie. Týka sa to napr. Gustáva Husáka, Štefana Sádovského, Petra Colotku a ďalších, ale normalizáciu v jej prvom štádiu (od augusta 1968 do apríla 1969) realizovali aj iní politici spojení s reformným procesom (napr. Dubček a Smrkovský; Oldřich Černík s Čestmírom Císařom dokonca ešte dlhšie), čím ju, ako politici majúci dôveru občanov, legitimizovali vo verejnej mienke a uľahčili jej priebeh. Museli odísť buď preto, lebo boli pre predstaviteľov ZSSR neprijateľní, alebo preto, lebo sa jednoznačne s normalizáciou nestotožnili. Spomínaní slovenskí protagonisti reformného procesu sa však s nastupujúcim režimom normalizácie identifikovali, azda aj preto, lebo s výnimkou Husáka nepatrili ani medzi iniciátorov reformného procesu. Tak či tak však kapitulácia kľúčových predstaviteľov reformného procesu, vrátane prijatia ponuky na výkon funkcie veľvyslanca ČSSR v Turecku A. Dubčekom, pôsobila na obyvateľstvo demoralizujúco. Husák je ešte aj v súčasnosti v kontexte „normalizačnej“ politickej garnitúry vnímaný protirečivo a bol takto hodnotený aj v rokoch 1968 – 1969. Na stránkach svojho Nového Slova síce hneď v prvom čísle zaútočil na „zradikalizovaných malomeštiakov,“ zároveň však v uvedenom časopise publikovali poprední protagonisti reformného procesu, ako napríklad Július Strinka, Ľubomír Lipták, Hvezdoň Kočtúch či Miroslav Kusý. Súčasná možnosti historického výskumu neumožňujú potvrdiť ani vyvrátiť tvrdenia, že Husák sa neskôr, v 70. a 80. rokoch skutočne usiloval presadzovať umiernenjšiu politickú líniu, ako sa to uvádza napr. v publikácii Viliama Plevzu Vzostupy a pády, podľa ktorých sa G. Husák usiloval dosiahnuť aspoň čiastočný odchod sovietskych vojsk z Československa, liberalizáciu v oblasti „kádrovej politiky,“²⁷ alebo sa snažil zabráňovať najtvrdším formám prenasledovania disidentov („Robil som všetko pre to, aby nešli pred

súd a do basy.“²⁸). V každom prípade však Husák bol najmä na Slovensku vnímaný ako politik uskutočňujúci „menšie zlo,“ čo v konečnom dôsledku prispievalo k stabilizácii normalizačného režimu.

V nemalej miere však k odlišnej podobne normalizačného režimu v oboch častiach spoločného štátu prispel odlišný charakter politickej rozpravy počas československého reformného pokusu v roku 1968.

Federalizácia verzus demokratizácia?

Postupujúca industrializácia Slovenska výrazne zmenila jeho sociálnu štruktúru a zvýšila vzdelanostnú úroveň slovenskej spoločnosti. Nástup novej generácie slovenskej inteligencie aspirujúcej na dôležitejšiu úlohu pri rozhodovaní o osudoch spoločnosti, ako jej bola ochotná priznať komunistická moc, sa prejavil rastom opozičných nálad. Tieto nálady sa v podmienkach Československa, kde kľúčovú rolu v existencii štátu zohrával vzťah dominantného a submisívneho národa, premietali na Slovensku najmä do nespokojnosti s jeho štátovým postavením.²⁹ Práve reálny hospodársky a kultúrny vzostup Slovenska na jednej strane a zároveň snaha redukovať slovenskú otázku na výlučne ekonomické aspekty spojená s koncepciou „zblížovania národov“ realizované vedením KSČ, považované v českom povedomí za postačujúce³⁰ spolu s podozrievavým vzťahom k myšlienke slovenskej národnej svojbytnosti a jej štátového vyjadrenia spôsobili vznik silnej, pochopiteľne neorganizovanej, opozície zoskupujúcej sa okolo G. Husáka a spisovateľského týždenníka Kultúrny život. Išlo o viacerých pracovníkov z oblasti spoločenských vied (J. Strinka, L. Lipták, P. Števček, J. Uher, E. Friš, M. Kusý, M. Dzvonič a i.), ekonómov (E. Löbl), novinárov (J. Špitzer, R. Olšínský, M. Hric, T. Michal, J. Fabian a i.), funkcionárov v straníckom aparáte (Jozef Zrak, Milan Strhan) a i.³¹ vyslovujúcich nespokojnosť s dovtedajšou podobou komunizmu a usilujúcich sa o jeho demokratizáciu.

Prítomnosť tejto „opozície“ bola kartou, ktorú vedúci predstavitelia KSS využívali vo svojom mocenskom konflikte s celoštátnou politickou reprezentáciou na čele s Novotným. Slovenské zdanlivo „liberálnejšie pomery a priaznivejšia politická atmosféra ako v českých krajinách“³² v druhej polovici 60. rokov sa takisto podieľali na tom, že tlak na reformy nebol na Slovensku do takej miery intenzívny. Otvorenou však zostáva otázka, nakoľko bol silný vplyv reformne a opozične uvažujúcich prúdov v slovenskej spoločnosti, do akej miery mohol otriast pozíciami vedenia KSS a či zhovievavosť slovenských komunistických špičiek nebola skôr výsledkom momentálnej politickej kalkulácie ako ich skutočnej proreformnej orientácie. Argumentom pre tento názor je to, že vedenie KSS síce podporovalo Dubčeka v jeho konflikte s Novotným, ale na druhej strane po jeho odstránení z najvyššej straníckej funkcie v januári 1968 zastávalo konzervatívne a protidemokratické pozície.

Terčom kritiky protinovotnovskej opozície sa stalo aj postavenie Slovenska v rámci tzv. asymetrického usporiadania Československa. Periodicky sa opakujúce zmeny štátového usporiadania (1956, 1960, 1964) nerealizované v demokratických podmienkach striedavo presúvali právomoci slovenských národných orgánov, ich rozšírenie (1956, 1964) znamenalo iba taktické, preventívne ústupky režimu majúce za úlohu nejaké dianie, či zlepšenie iba fingovať.³³ V skutočnosti však od roku 1960 stratila Slovenská národná rada (SNR) originálnu zákonodarnú právomoc a po zrušení Zboru povereníkov splynula na Slovensku v jej rukách zákonodarná moc s mocou výkonnou. Aj reálna právomoc SNR bola iba formálna, rozhodovala iba o viac ako 2% národného dôchodku Slovenska.³⁴ Právna úprava postavenia Slovenska „nielenže mala tendenciu zaostávať za sociokultúrnym rozvojom Slovenska a Slovákov, ale i robiť protismerné kroky. Týmto protismerným pohybom sa vyznačovala Ústava z roku 1960.“³⁵

Prítomnosť uvedeného aspektu prispela k odlišnému ventilovaniu kritických nálad a reformného úsilia v oboch častiach

Československa, čo spôsobilo, že sa najmä po jari 1968 začala politická diskusia, hlavne v českej verejnosti zjednodušovať na zdanlivú dilemu „federalizácia verzus demokratizácia,“ resp. na Petrom Pithartom pomenovaný stereotyp, podľa ktorého „Česi sa sami videli (v roku 1968 – pozn. aut.) ako demokrati a Slováci ako federalisti.“³⁶ Je však pravdou, že demokratické reformy, najmä v prvých mesiacoch „obrodného procesu,“ sa v slovenskej vnútropolitickej rozprave nenachádzali na prvom mieste. Divergencie medzi Čechmi a Slovákmi narastali najmä v apríli a máji 1968.³⁷ V marci 1968 sa za potrebu nanovo stanoviť vzťahy medzi Čechmi a Slovákmi vyslovilo 94,3% obyvateľstva Slovenska.³⁸ Podobne vyzeral stav verejnej mienky o mesiac neskôr. Naproti tomu v Česku sa v tom istom čase za uskutočnenie federalizácie štátu vyslovovalo iba 52% obyvateľstva, výhrady voči nej malo až 41% občanov. Verejnú mienku v Čechách charakterizoval nízky záujem o federatívne usporiadanie (5% obyvateľstva), kým na Slovensku ho deklarovalo až 95% obyvateľov.³⁹ Celkovo možno konštatovať, že české politické myslenie menej chápalo potrebu federalizácie republiky, ba naopak, vzhľadom na existujúci model usporiadania štátu, keď „Slovensko síce patrilo Slovákom, ale Československo Čechom,“⁴⁰ nepocíťovalo potrebu formovať vlastnú českú štátnosť – tá v českom povedomí splývala so štátnosťou československou.⁴¹ Na českej strane mali značnú frekvenciu názory, podľa ktorých „keď Slováci tú federáciu chcú, nech si ju majú,“⁴² resp. „nech sa republika federalizuje, nech však nové usporiadanie je rozumné a nie je príliš drahé.“⁴³ Rozdiely sa prejavovali i v hodnotení predchádzajúcich historických období. Kým Česi sa najviac hlásili k obdobiu prvej Československej republiky, keď boli Česi a Slováci považovaní za jeden národ, medzi Slovákmi mala úctu iba 5% občanov, tí sa naopak hlásili najmä k 40. rokom 19. storočia, t. j. k obdobiu Štúrovcov, definitívnej jazykovej rozluky s Čechmi a formulácie samostatného slovenského národno-politického programu.⁴⁴ Českú verejnú mienku azda pobúrilo aj načasovanie schôdze SNR, na ktorej odznela oficiálna požiadavka federalizácie štátu na 14. a 15. marca 1968,

t. j. na výročie nacistickej okupácie Česka v roku 1939. Absencia dialógu a pochopenia potrieb i situácie druhej strany, ale aj reálne štátoprávne postavenie Slovenska, ktorého negatívne dôsledky pocítovali domáce politické elity bez ohľadu na svoju politickú orientáciu spôsobili, že myšlienka federalizácie sa v slovenskej politickej rozprave na jar 1968 uplatnila ako dôležitý zjednocujúci faktor.

Postoje českej verejnosti nepriaznivo ovplyvnili atmosféru na Slovensku, kde bola federalizácia prijímaná ako podstata demokratizácie.⁴⁵ Slováci obviňovali Čechov z ľahostajnosti, nechuti, ba dokonca aj odporu k oprávneným slovenským požiadavkám, pocit frustrácie a nedôvery pochopiteľne spôsoboval ďalšiu eskaláciu nacionalizmu. V prípade neúspechu federalizácie „by nám ostala iba jedna posledná možnosť – možno ako posledné východisko – vytvoriť samostatný socialistický slovenský štát,“ komentoval vzájomné napätie v česko-slovenských vzťahoch proreformne orientovaný žurnalista Marián Sklenka.⁴⁶ A priori neodmietal možnosť osamostatnenia Slovenska ani mladý prozaik Anton Hykisch, jeden z predstaviteľov radikálneho reformného prúdu v slovenskej inteligencii.⁴⁷

Na Slovensku v rebríčku politických priorít verejnosti teda skutočne zaujímala federácia prvé miesto, všeobecnodemokratické otázky sa ešte v máji 1968 nachádzali až na druhom mieste. V Česku obyvatelia na prvé miesto kládli demokratizáciu, myšlienka rovnosti národov sa ocitla až na siedmom mieste. Prieskumy verejnej mienky skutočne potvrdzujú pomalší postup demokratizácie verejného života na Slovensku. I keď s rozšírením individuálnej slobody po januári 1968 súhlasilo viac ako 86,2% obyvateľstva Slovenska,⁴⁸ zrušenie cenzúry pozitívne hodnotilo iba 74% občanov, kým v Česku to bolo 91%.⁴⁹ Slovenská verejnosť pravdepodobne v tom období nemala jasnú predstavu o obsahu individuálnej slobody. Materiály v masmédiách zaoberajúce sa rehabilitáciou obetí politických represíí, prehodnocovaním minulých období, či prejavy ľudí usilujúcich sa o demokratizáciu a večerné diskusie s mládežou

prenášané rozhlasom a televíziou mali väčší ohlas v Česku ako na Slovensku, kde zas v porovnaní s Českom väčší záujem vzbudilo odhalenie Šejnovej aféry.⁵⁰ Ešte v júni 1968 sa 81% obyvateľov Slovenska nazdávalo, že KSC je schopná formulovať program budúceho rozvoja Slovenska, a preto nepovažovalo za potrebné vytvorenie inej politickej strany, čo bol väčší počet ako v Česku.⁵¹ I výzva 2 000 slov sa na Slovensku stretla medzi delegátmi na mimoriadny zjazd KSC skôr s negatívnym ohlasom na rozdiel od Čiech. Medzi slovenskými delegátmi prevládalo jednoznačné odmietanie, kým tretina českých respondentov výzvu odmietla, tretina s ňou súhlasila čiastočne a tretina úplne.⁵² Na rozdiel od respondentov z Čiech (93%) iba 83% slovenských respondentov považovalo za potrebný odchod vojsk Varšavskej zmluvy počas vojenského cvičenia Šumava.⁵³ Podobné rozdiely sa objavili i pri hodnotení činu študenta Jana Palacha, ktorý sa 16. 1. 1969 na protest proti pokračujúcej normalizácii upálil v Prahe na Václavskom námestí. V Česku pozitívny postoj vyjadrilo 67% respondentov, kým na Slovensku iba 52%. Naopak, viac Slovákov tento čin odsúdilo (21%), resp. nevedelo posúdiť (27%).⁵⁴ Na druhej strane pri porovnaní reakcií na abdikáciu A. Dubčeka a voľbu G. Husáka za nového prvého tajomníka ÚV KSC drvivá väčšina stanovísk straníckych organizácií, resp. iných organizácií a inštitúcií zo Slovenska bola súhlasná (99,4%), kým v prípade Česka do 21. 4. 1969 bolo zaznamenaných 20% negatívnych reakcií z celkového počtu ohlasov, potom počet negatívnych ohlasov klesol na 10%. V júni a v júli 1968 sa však aj vo verejnej mienke na Slovensku dostala na prvé miesto požiadavka demokratizácie spoločnosti. Celkovo možno na základe prieskumov verejnej mienky⁵⁵ konštatovať, že na Slovensku boli oveľa silnejšie konformné názory vyjadrujúce spokojnosť s dovtedajším spôsobom vládnutia. Slovenská populácia bola omnoho menej aktívna, v porovnaní s Českom oveľa väčšie percento respondentov svoj názor nevyjadrilo, resp. nevedelo zaujať stanovisko k jednotlivým otázkam.

Na Slovensku bolo však stále považované za dôležitý problém dosiahnutie federatívneho usporiadania Československa.

Možno súhlasiť s názorom, podľa ktorého bolo slovenské národné úsilie zneužitie na rozbitie jednoty reformného hnutia.⁵⁶ Nestalo sa to iba počas mimoriadneho zjazdu KSS, ale aj neskôr, keď slovenskí predstavitelia vo vedení KSC spolupracovali s českými protireformne orientovanými komunistickými funkcionármi. Stalo sa to napríklad na prelome rokov 1968 a 1969, keď Husák inicioval odvolanie Smrkovského z postu predsedu Národného zhromaždenia pod zámienkou, že túto pozíciu by mal zastávať Slovák. Keď sa po auguste 1969 začala otvorená likvidácia pojanuárovej politiky, bol to práve ÚV KSS, ktorý 8. 9. 1969 odvolal svoje protiokupačné vyhlásenia z augusta 1968 ešte skôr, ako to urobilo Predsedníctvo ÚV KSC.⁵⁷

Od jesene 1968 však aj na Slovensku klesala medzi obyvateľstvom eufória z federácie. V apríli 1969 až 34% obyvateľov Slovenska deklarovalo ľahostajnosť k realizácii federalizácie štátu, čo bolo dokonca o 4% viac ako v Čechách.⁵⁸ Od apríla 1968 do marca 1969 je badateľný jednoznačný trend poklesu sympatií slovenskej verejnosti k Husákovi. Kým v apríli 1968 zaujímal druhú priečku po Dubčekovi, v júni toho istého roku ho predstihol aj Ludvík Svoboda, o tri mesiace neskôr aj J. Smrkovský. V marci 1969 mal už v Česku dôveru iba 2% obyvateľstva, kým na Slovensku sa stále tešil podpore 24% respondentov, ale predstihol ho aj Černík a spolu so Sádovským sa delil o 5. a 6. miesto.⁵⁹ Podotýkam, že išlo o stav verejnej mienky v čase, keď bol takmer na vrchole slávy – zákon o federalizácii štátu bol prijatý, s úspechom uskutočnil „odstrel“ Smrkovského po nacionálnej linke, ktorý ho však už napriek tomu na Slovensku v rebríčkoch popularity predstihoval a chystal sa siahnuť na najvyšší mocenský post v celom Československu.

Sociálne a demografické súvislosti normalizačného režimu na Slovensku

Príčiny uvedeného vývoja na Slovensku vidím v tom, že v roku 1968, koniec koncov podobne ako po roku 1989 došlo na

Slovensku ku vzájomnému prekrytiu dvoch fenoménov – kvalitatívne odlišného charakteru slovenskej a českej spoločnosti⁶⁰ a periférneho postavenia slovenskej spoločnosti v rámci československého štátu. Komunizmus zastihol Slovensko v období, v ktorom ešte nebola konsolidovaná občianska spoločnosť a jej inštitúcie (t. j. obce, spolky, záujmové združenia, politické strany, odborové organizácie atď.). Tie síce, pochopiteľne, jestvovali, ich vplyv v spoločnosti bol však malý a stupeň jej sebaorganizácie bol pomerne nízky, zasahoval malé percento populácie. Práve nižší stupeň sebaorganizácie spoločnosti, slabosť stredných vrstiev a nedostatočná sociálna diferenciácia umožnili pomerne rýchle ovládnutie slovenskej spoločnosti komunistami. Prechod Slovenska do štádia industriálnej konzumnej spoločnosti bol spojený s bezprecedentným etatizmom a zároveň individualizáciou realizovanou prostredníctvom rozbitia občianskej spoločnosti, čo ešte viac oslabovalo schopnosť sebaorganizácie spoločnosti. To všetko podmieňovalo slabšiu úroveň politického života a menej výrazné spontánne prejavy demokratizácie prejavujúce sa v roku 1968 napríklad i v takmer úplnej absencii opozičných politických formácií na Slovensku. Slovensko ešte aj v 60. rokoch ostávalo krajinou vidieckeho typu, hoci podiel mestského obyvateľstva stúpol z 31,4% v roku 1961 na 41,4% v roku 1970.⁶¹ Značná časť mestského obyvateľstva sa však ešte narodila, ba aj vyrastala na vidieku a samotná zmena zamestnania, resp. bydliska automaticky nepriniesla zmenu spôsobu uvažovania a sociálneho správania. Urbanizácia tak fakticky v podmienkach politickej neslobody viedla k ruralizácii slovenských miest. Kým Česko vstúpilo do obdobia industriálnej spoločnosti v roku 1900, Slovensko do nej začalo vstupovať až po roku 1950,⁶² teda v období absencie demokracie. Preto možno konštatovať omnoho slabšiu diferenciáciu slovenskej spoločnosti, väčšie pretrvávanie konzervatívnych postojov, spočívajúcich najmä v nedôvere k zmenám, väčšej pripútanosti k tradíciám a k pretrvávaniu autoritatívnych stereotypov. „Sedliak, to je ten, čo sa usídlil, sedí na pôde a žiarlivo ju stráži proti nebu i proti zemi... Joe Magarac (hrdina Th.

Dreiser – pozn. aut.) pracuje v baniach a oceliarniach, ale ostáva roľníkom, ktorý sa chce vykúpiť z dlhov. Naozaj sa modlí a robotuje, ukladá peniažky a neštrajkuje... Pokiaľ vystupuje Slováč v inonárodných literatúrach, vždy je to sluha alebo slúžka... Istý stupeň biedy vylučuje triednu uvedomelosť.“⁶³ Slová kontroverzného slovenského spisovateľa V. Mináča akoby anticipovali spôsob uvažovania značnej časti slovenskej verejnosti o tri-štyri roky neskôr.

Signifikantným prejavom neschopnosti, resp. obavy značnej časti slovenského obyvateľstva verejne artikulovať svoje politické postoje, ale aj malého záujmu o rozhodovanie o osudoch spoločnosti, prípadne nedôvery v možnosť vlastnými silami ovplyvniť ich, dokazujú výsledky ďalších prieskumov verejnej mienky. Hoci v septembri 1968 by podporilo návrat k predjanuárovým pomerom iba 0,5% respondentov zo Slovenska, vzrušenie z augustových udalostí prejavilo 97,7% občanov,⁶⁴ len malé percento občanov diskutovalo o tzv. Moskovských protokoloch s kolegami na pracoviskách. Podobne sa diskusií o Akčnom programe KSČ a KSS zúčastnilo len 35,2% respondentov, pričom 49,7% vôbec nevedelo, že podobné diskusie prebiehali.⁶⁵ Obyvateľstvo prejavujúce takú malú zainteresovanosť na rozhodovaní o svojej vlastnej budúcnosti logicky ľahšie odovzdá zodpovednosť niekomu, kto rozhodnutie urobí namiesto neho. Väčší pesimizmus, nedôvera v politiku a pasívnejšie prijatie normalizácie slovenskou spoločnosťou dokumentuje novoročný rebríček najväčších želaní v roku 1969. Kým v Česku sa ešte na prvom mieste umiestnila sloboda a suverenita (26%, na Slovensku 17%), na Slovensku získalo prvenstvo želanie mieru (22%, v Česku 16%), v oboch krajinách potom nasledovali realizácia pojanuárovej politiky a odchod sovietskych vojsk.⁶⁶ Normalizační ideológovia potom mohli oprávnené vyhlasovať, že Slovensko bolo menej „kontrarevolučné.“

Nemalé percento slovenskej populácie neprijímalo s nadšením liberalizáciu spoločnosti, ktorá znamenala ohrozenie jej základných životných istôt, neprijímala občianske slobody a nepožadovala ich, lebo nevedela, čo vlastne znamenajú a ako

ich vôbec môže využívať. Značná časť slovenskej populácie teda napriek tomu, že verbálne a intuitívne akceptovala a podporovala demokratizačný proces, v konkrétnych otázkach prejavovala voči nemu kritický postoj. Zároveň značná časť populácie zostala voči demokratizačnému procesu indiferentná. Treba dať za pravdu P. Pithartovi, pokiaľ tvrdí, že stroskotanie reformného pokusu z roku 1968 Slováci „nepociťovali a nepociťujú (resp. v oveľa menšej miere – pozn. aut.) ako svoju vnútornú bolesť – na rozdiel od mnohých Čechov,⁶⁷ lebo na Slovensku „ideály socializmu a komunizmu hlboko zakorenene neboli.“⁶⁸ Podobne Z. Mlynář konštatoval menšiu mieru frustrácie na Slovensku v porovnaní s Českom, lebo „socialistické myslenie a marxizmus tvorili v Čechách organickú súčasť politickej kultúry“ na rozdiel od Slovenska.⁶⁹ Zároveň si však treba uvedomiť nedostatočnosť takejto interpretácie. Nižšia miera frustrácie na Slovensku nebola zapríčinená antikomunistickým postojom slovenskej verejnosti, ale skôr jej konzervatívnymi postojmi, indiferentným postojom k reformám, odporom k zmene a prežívaním autoritatívnych noriem politického správania. Možno však súhlasiť s názorom, že tento jav nepramenil z vedomej identifikácie obyvateľstva s komunistickým režimom, resp. jeho ideológiou. Slabšia tradícia socialistického, resp. komunistického politického myslenia v slovenskej politickej kultúre na druhej strane pôsobila, paradoxne, v období komunizmu ako stabilizačný faktor. V období pred rokom 1968 počet členov KSC na Slovensku rástol v niektorých obdobiach rýchlejšie ako v českých krajoch. Tak napríklad za rok 1959 v Česku sa počet členov KSC zvýšil o 44 883, t. j. o 3,8%, na Slovensku ich počet stúpol o 21 238, t. j. o 9,3%. Komunistická strana sa otvorila prílevu nových členov práve koncom 50. rokov, vedenie KSC mohlo konštatovať, že roku 1959 bol zaznamenaný najväčší nárast počtu členov od IX. zjazdu KSC v roku 1949. Na Slovensku bolo iba za rok 1959 prijatých 25 571 nových kandidátov a podobne ako v celoštátnom rámci vedenie KSS mohlo konštatovať, že ide „za posledných 11 rokov početne najvyšší prírastok.“ Až 79% nových kandidátov v tom roku tvo-

rili ľudia mladší ako 35 rokov. Len v priebehu jedného roka sa zvýšil podiel členov KSC s dĺžkou členstva menej ako 5 rokov z 18,3% na 21,3%.⁷⁰ Na prelome rokov 1959 a 1960 bol vekový priemer KSS 39 rokov, prevládali v nej členovia a kandidáti, ktorí do KSS vstúpili po roku 1950. Tvorili až 55% členskej základne, členovia pred rokom 1945 tvorili iba 1,8%.⁷¹ Možno predpokladať, že značná časť zo 43,2% členov KSS, ktorí do nej vstúpili v rokoch 1945 – 1949, rozšírilo stranícke rady počas masového náboru nových členov po nastolení komunistického monopolu moci v roku 1948. Hoci aj v priebehu roku 1960 bolo v KSC v Česku 18,7% dospelých, kým na Slovensku iba 10,4% dospelých, rast organizovanosti v KSC bol na Slovensku rýchlejší. Aj z národnostného hľadiska sa v KSC v uvedenom období najrýchlejšie zvyšoval podiel Slovákov.⁷² Už na začiatku roku 1961 tvorili členovia KSS, ktorí do nej vstúpili po roku 1956, najväčšiu skupinu členov (35,5%), v roku 1951 – 1955 do KSS vstúpilo 18,1%.⁷³ Hoci ide o čísla z pomerne krátkeho obdobia, svedčia o tom, že KSC sa v oboch častiach spoločného štátu stávala „organizáciou, združujúcou ľudí podľa ich vzťahu k moci.“⁷⁴ Na Slovensku bol tento proces azda výraznejší ako v Česku. Aj z toho pramenila väčšia konformita členov KSS v porovnaní so situáciou členov KSC v českých krajoch.

Lahší priebeh normalizácie v porovnaní s Českom bol podmienený nielen politickými faktormi, ale ako už z predchádzajúcich skutočností vyplýva, aj sociálno-ekonomickými príčinami. Nejde len o už spomínaný vidiecky charakter Slovenska, ale o celkovo nižšiu úroveň civilizačného vývoja, ako potvrdzuje stratifikačná analýza slovenskej spoločnosti v porovnaní s českou uskutočnená sociológom Róbertom Roškom.⁷⁵ Pri tomto výskume boli braté do úvahy viaceré statusotvorné činitele: zložitnosť práce, podiel na riadení, životný štýl, vzdelanie a mesačný príjem. Pri prieskume bola použitá šesťstupňová stupnica. Hoci vo všetkých uvedených ukazovateľoch sa väčšina obyvateľstva Slovenska umiestňovala na nižších stupňoch, azda najmarkantnejšie sa to prejavovalo v prípade podielu na riadení. Až 47,1% obyvateľstva Slovenska sa na riadení podieľala

najnižšou možnou mierou (v Česku táto vrstva dosahovala podiel 33,3%), v troch najvyšších stupňoch sa nachádzalo 8,8% obyvateľstva, kým v Česku 14,6%. Podobná diferenciacia však fungovala aj v ostatných ukazovateľoch. Pri syntéze týchto ukazovateľov do tzv. syntetického statusu a pri zaradení obyvateľstva do 6 vrstiev sa ukázalo, že v dvoch najvyšších vrstvách na Slovensku sa nachádzalo 6,1% obyvateľstva, kým v Česku to bolo až 12,5% obyvateľstva. Naopak, z populácie Slovenska sa až 65% ekonomicky aktívnych nachádzalo v dvoch najnižších vrstvách, kým v Česku tam patrilo iba 40,7% ekonomicky aktívnych obyvateľov. To podľa Roška svedčí o tom, že úroveň industrializácie, v dôsledku ktorej vzrastajú na úkor najnižších vrstiev vrstvy stredné a vyššie, bola na Slovensku aj koncom 60. rokov podstatne nižšia ako v českej časti spoločného štátu.

Na druhej strane charakter industrializácie Slovenska spôsoboval, že v jeho obyvateľstve bola pomerne vysoko zastúpená skupina (tzv. nekonzistentný zhhluk), ktorá síce disponovala relatívne nízkym vzdelaním, podielom na riadení i zložitou prácou, na druhej strane však bola oceňovaná vysokými príjmami a jej životný štýl bol pomerne kvalitný. Túto vrstvu tvorili robotníci pracujúci v ťažkom priemysle, ale aj pracovníci štátneho a stranického aparátu. Podiel tejto skupiny, ktorá tvorila oporu režimu, pretože profitovala z jeho existencie, bol na Slovensku 15,3%, kým v Česku 12,7%. Na druhej strane v českej spoločnosti bola početnejšie zastúpená skupina s relatívne vysokým životným štýlom a úrovňou vzdelania, ktorá však nedosahovala adekvátne príjmové ohodnotenie a podiel na moci. Išlo najmä o pracovníkov sféry služieb, kultúry, školstva a spojov. Táto skupina (v Česku 11,2%, na Slovensku 5,3%) tvorila bázu nespokojnosti. Na druhej strane práve najnižšie vrstvy tvorili podľa Roška najvýznamnejšiu pasívnu sociálnu oporu režimu, ktorá sa inšpirovala príkladom prvého zo spomínaných inkonzistentných zhlukov, t. j. nárastom jeho príjmov bez nutnosti zvyšovať svoje vzdelanie a zložitú prácu.

Pavel Machonin zároveň za dôležitý fenomén nespokojnosti

považuje tzv. generačnú zátku. Tento jav bol spôsobený existenciou mladej, vzdelanej generácie, ktorá však dosahovala nízke príjmy a nízky podiel na moci. Pozíciami, na ktoré si nárokovala, disponovali príslušníci staršej generácie, spravidla tzv. robotnícke kádre.⁷⁶ Okrem generačnej zátky sa však na Slovensku prejavovala nespokojnosť s celkovým podielom na správe vlastných vecí, resp. spoločného štátu. Podľa údajov Viktora Pavlendu ani v roku 1964 podiel Slovákov, ktorí pracovali v celoštátnych orgánoch, nezodpovedal ich podielu na celkovom počte obyvateľstva štátu.⁷⁷ Vtedy spomedzi námestníkov vedúcich ústredných riadiacich orgánov bolo 12,3% Slovákov, spomedzi vedúcich skupín ich bolo 10%, Slováci na ústredných úradoch tvorili 4,1% vedúcich odborov alebo ich zástupcov a 3,6% vedúcich oddelení. Čo sa týka celkového počtu zamestnancov ústredných úradov, tam bola pre Slovákov situácia ešte menej priaznivá. Najviac ich pracovalo na Ministerstve poľnohospodárstva, resp. Ministerstve stavebníctva (9, resp. 6% celkového počtu zamestnancov), na ostatných ministerstvách ich podiel kolísal medzi 0% až 5%. Reálnu participáciu Slovenska na riadení spoločného štátu dokumentuje i skutočnosť, že spomedzi všetkých diplomatov bolo iba 14% Slovákov, v zahraničnom obchode po likvidácii podnikov zahraničného obchodu na Slovensku v 60. rokoch ostalo iba 4,25% Slovákov.⁷⁸ Teda napriek príslubom deklarovaným pri prijímaní Ústavy ČSSR v roku 1960, na základe ktorej bol zrušený Zbor povereníkov a podstatne obmedzená právomoc SNR, že pripravovanými opatreniami sa zvýši podiel Slovenska, resp. Slovákov na rozhodovaní o osudoch štátu, sa ich podiel v dôsledku centralizačných opatrení v skutočnosti výrazne znížil. Na druhej strane povojnová industrializácia Slovenska umožnila mladšej generácii dosiahnuť sociálny vzostup: „Slovenská spoločnosť bola mladšia nielen čo sa týka obyvateľstva. Aj jej ekonomika, rýchlo budovaná od 50. rokov, mala v porovnaní s českou k dispozícii mladší, a teda aj modernejší strojový park a budovy.“⁷⁹ Možno teda vysloviť názor, že okrem generačnej zátky zohrávala pri formulovaní postojov

slovenskej verejnosti významnú úlohu ak nie priamo „národnostná,“ tak určite „štátoprávna zátka.“

S Roškovým výskumom korešponujú výsledky výskumu verejnej mienky „O svetonázorových postojoch obyvateľstva Slovenska“ realizovaného v mesiacoch október – november 1968. Hoci uvedený výskum bol primárne zameraný na religiozitu obyvateľstva, niektoré jeho otázky sa týkali aj postojov respondentov k súčasnosti. Tak napr. na otázku, či sa život rodiny respondenta zlepšil alebo zhoršil v porovnaní so životom pred vojnou, až 76,7% opýtaných konštatovalo, že ich život sa zlepšil. Iba 8,5% anketovaných tvrdilo, že sa zhoršil, podľa 14,5% respondentov sa nezmenil. Zároveň až 85,6% respondentov deklarovalo, že sú spokojní alebo čiastočne spokojní so svojím doterajším životom, ale až 66,5% tých istých respondentov prejavovalo obavy z budúcnosti. Hoci väčšina obyvateľstva Slovenska sa podľa Roškovej stratifikačnej analýzy nachádzala z hľadiska svojho sociálneho statusu na nižších priečkach, až 93,9% respondentov zároveň hodnotilo hospodársku situáciu svojej rodiny ako dobrú alebo čiastočne dobrú.⁸⁰ Z výskumu teda vyplýva, že väčšina obyvateľstva Slovenska nepovažovala svoju situáciu za natoľko zlú, aby bola kvôli nej ochotná riskovať prípadný konflikt s mocou. Hoci z predchádzajúcich výskumov vyplýva, že nesúhlasili s intervenciou ani s návratom k predjanuárovej politike, zároveň tieto dva javy nepovažovali za rozhodujúce faktory pri formulovaní svojho postoja k panujúcemu politickému režimu. Celkovo teda v slovenskej verejnosti pri hodnotení vtedajšej situácie a politického režimu prevažovali pozitívne hodnotenia nad negatívnymi. Hoci obyvateľstvo Slovenska pozitívne prijalo tzv. obrodný proces, schvaľovalo demokratizačné reformy, aj keď nemalo jasne vyprofilovanú predstavu o ich obsahu, nepovažovalo absenciu demokracie za dôvod odmietania panujúceho režimu.

Podľa českých historikov Jana Rychlíka⁸¹ a Milana Otáhalu⁸² sa vzťah medzi komunistickou mocou a spoločnosťou opieral o tzv. sociálnu dohodu, resp. spoločenskú zmluvu. Občanom režim ponúkal pomerne veľkorysú sociálnu politiku a uspokojovanie

materiálnych potrieb výmenou za politickú pasivitu pri formálnom aktívnom prejavovaní svojej lojality voči režimu. Zároveň občania získali možnosť realizovať sa v súkromnej sfére. Týkalo sa to nielen tzv. chalupárskej subkultúry (mimochodom na Slovensku menej rozšírenej ako v českých krajinách⁸³), ale aj kompenzácie nedostatku niektorých druhov tovarov a služieb pomocou korupcie a klientelizmu. Mimoriadne bolo rozšírené tzv. fuškárstvo. Príjmy z neho, najmä v prípade remeselníkov, ako aj príjmy z prepitného a produkcie domácich hospodárstiev často prevyšovali oficiálne vykazované príjmy. Príjmy z fušiek v rámci celého Československa sa odhadovali na 6 mld. Kčs ročne, príjmy z prepitného sa odhadovali na takmer 2 mld. Kčs. Vyslovene nelegálne príjmy, pochádzajúce z okrádania spotrebiteľov, korupcie a rozkrádania štátneho majetku dosahovali minimálnu hodnotu 3 mld. Kčs.⁸⁴ Rozšírená a všeobecne, vládnuccimi i ovládanými tolerovaná, ba priam až akceptovaná, bola najmä tzv. malá korupcia (t. j. korupcia, s ktorou sa občan stretáva v každodennom živote⁸⁵) v oblasti platených služieb i v školstve, zdravotníctve a pri úradných výkonoch. Príjmy z tzv. šedej ekonomiky stúpili iba od polovice 70. rokov do začiatku 80. rokov zo 6 mld. Kčs na 20 mld. Kčs. Vznikla rozsiahla vrstva obyvateľstva, ktorej príjmy z tohto zdroja prevyšovali príjmy z oficiálneho zamestnania až šesťnásobne. Vklady v 80. rokoch rástli rýchlejšie ako legálne príjmy obyvateľstva. Podiel pracovných príjmov na celkových príjmoch klesol v období rokov 1960 až 1985 zo 70% na 61%. Preto možno súhlasiť s názorom Lenky Kalinovej, že v období normalizácie sa „postupne rozrastalo „trhové hospodárstvo“ vnútri socialistického sektora.“⁸⁶ Uvedené procesy nemali jednoznačný účinok. Aj keď prispievali k vnútornému vyprázdňovaniu obsahu komunistického režimu a odhaľovali rozpor medzi hlásanými princípmi a realitou, v očiach veľkej časti obyvateľstva sa vďaka nim normalizačný režim stával znesiteľnejším.

Tieto javy na Slovensku boli posilňované prítomnosťou a efektivitou silných sociálnych vzťahov budovaných na základe rodinnej, regionálnej, profesiovej či náboženskej spolupatričnos-

ti.⁸⁷ Takéto vzťahy, medzi ktoré patrilo okrem obchádzania oficiálnych štruktúr pri získavaní nedostatkových tovarov a služieb aj už spomínané požičiavanie mien, na jednej strane obyvateľstvo vnímalo ako prejav svojho vzdoru voči normalizačnému režimu a ako prejav solidarity s jeho obeťami, zároveň však režim prítomnosť týchto javov toleroval, pretože v konečnom dôsledku pôsobili ako stabilizačný faktor. Zmierňovanie negatívnych dopadov komunistických represí totiž prispievalo k otupovaniu nespokojnosti s oficiálnou politikou KSC a odpúťovalo pozornosť obyvateľstva od politických otázok.

Proces úniku obyvateľstva do súkromnej sféry v normalizačnom režime bol sprevádzaný osobitným fenoménom, rastúcou spotrebou alkoholických nápojov, najmä liehovín s obsahom alkoholu minimálne 40%. Hoci jej nárast v rokoch 1965 – 1978 bol v prepočte na jedného obyvateľa v Českej republike vyšší ako na Slovensku (3,4-krát, resp. 3,27-krát), údaje v absolútnych číslach boli pre Slovensko hrozivé i z hľadiska zdravotného stavu jeho populácie. V Českej republike sa spotreba liehovín zvýšila z 2,0 litra na 1 obyvateľa v roku 1965 na 4,2 litra na 1 obyvateľa v roku 1970 a 6,8 litra na 1 obyvateľa v roku 1978, na Slovensku však v rovnakom období stúpila zo 4,3 litra (1965) na 9,5 litra (1970), resp. na 14,1 litra v roku 1978. Spotreba čistého (100%) liehu sa však v Českej republike zvýšila zo 6,7 litra na 1 obyvateľa v roku 1965 na 8,0 litra v roku 1970, resp. 9,0 litra v roku 1977, keď dosiahla svoj vrchol, t. j. stúpila o 134%, kým na Slovensku sa zvýšila zo 7,3 litra na 1 obyvateľa (1965) na 11 litrov na jedného obyvateľa v rokoch 1977 – 1978. To znamená, že spotreba alkoholu sa na Slovensku zvýšila približne o 150%.⁸⁸

Vzhľadom na vyššiu koncentráciu príslušníkov nižších sociálnych vrstiev na Slovensku v porovnaní s Českom slovenská spoločnosť intenzívnejšie pocítila dôsledky sociálnych opatrení normalizačného režimu, realizovaných najmä v jeho prvých rokoch. Výrazne sa zvýšili príjmy dôchodcov a družstevných roľníkov, t. j. vrstiev, ktorých životná úroveň bola v 60. rokoch veľmi nízka.⁸⁹ Podobne omnoho väčší dopad na slovenskú populáciu v porovnaní s českou mali opatrenia

v prospech rodín s deťmi, vyvolané poklesom pôrodnosti v 60. rokoch. Kým totiž prirodzený prírastok obyvateľstva v Česku klesal z 5,9 % v rokoch 1955 – 1959 až na 3,1 % v rokoch 1965 – 1969, na Slovensku síce takisto prebiehal pokles, ale z úrovne 17,5 % (1950 – 1954), resp. 16,2 % v nasledujúcich piatich rokoch na 9,6 % v rokoch 1965 – 1969. Populačný boom v 70. rokoch spôsobil, že prirodzený prírastok obyvateľstva v Česku stúpol na 4,5, resp. 5,5 %, kým na Slovensku dosahoval dvojnásobné hodnoty (9,9 %, resp. 10,9 %). Existencia zdrojov pracovných síl, najmä medzi mladou generáciou a ženami v domácnosti, umožňovala aj v 70. rokoch rýchly postup Slovenska smerom k modernej priemyselnej spoločnosti. V uvedenom období dokonca postup Slovenska bol rýchlejší ako v prípade českých krajov. Podobne od konca 60. rokov vybavenosť Slovenska priemyselným tovarom dlhodobej spotreby sa vyrovnával (azda s výnimkou televízorov) českým štandardom. Kým v roku 1970 ešte na jeden televízor pripadali na Slovensku dve domácnosti a v Česku jedna, o štyri roky neskôr sa tento pomer vyrovnal.⁹⁰ Aj bytová výstavba na Slovensku rástla rýchlejšie ako v Česku. Na novej výstavbe bytov a rodinných domov sa Slovensko v roku 1989 podieľalo 39,4%, hoci na celkovej počte obyvateľov sa podieľalo iba 33%.⁹¹

Zvýšil sa aj počet Slovákov pôsobiacich vo federálnych inštitúciách, hoci tento príliv sa nestretával vždy s priaznivým ohlasom v českej spoločnosti. Do Prahy sa v rokoch 1969 – 1975 prisťahovalo viac než 6000 slovenských občanov z rodín úradníkov, spomedzi ktorých bolo 64% ekonomicky aktívnych. Slovenská inteligencia zažila však významný vzostup aj doma. Počet odborníkov v národnom hospodárstve na Slovensku sa zvýšil v rokoch 1970 – 1973 o 18,2%, v Česku o 11,5%. Kým v Česku zamestnanosť v kultúre, školstve, vede, výskume, v spoločenských organizáciách, správe a súdnictve po čistkách začiatkom 70. rokov stagnovala, na Slovensku stúpala. Kým v Česku v dôsledku perzekúcie v rokoch 1970 – 1973 ubudlo 2,5 tis. vysokoškolákov, na Slovensku ich za rovnaký čas pribudlo 6000. V Česku sa v období rokov 1969 – 1973 znížil počet pro-

fesorov a docentov pracujúcich vo svojom odbore o 392, na Slovensku sa ich počet zvýšil o 73.⁹² Úroveň vzdelanosti obyvateľov Slovenska sa rýchlo vyrovnávala českej. Najmä v 70. rokoch bol na vysoké školy na Slovensku prijímaný väčší podiel 18-ročných ako v ČR. V roku 1970 to bolo 11,3% oproti 9,3%, o 10 rokov neskôr 17,6% oproti 15,4%.⁹³ Dokonca v podiele vysokoškolsky vzdelaných na celkovom počte obyvateľstva Slovensko predstihlo Česko. V roku 1970 bolo v ČR 4,4% osôb s vysokoškolským vzdelaním, v roku 1989 ich bolo 8,8%. Na Slovensku ich však v rovnakom období bolo 4,9%, resp. 10%.⁹⁴ Rovnako ako v Česku sa normalizačný režim usiloval po čistkách v KSČ v roku 1970 o regeneráciu svojich mocenských opôr získavaním mladých ľudí, ktorým ponúkal rýchlu kariéru.⁹⁵

Stabilizačným faktorom sa stal intenzívny nábor nových členov do KSČ. Z tohto hľadiska mimoriadne úspešným bolo najmä obdobie prvej polovice 70. rokov. Pasívna podpora režimu bola pri roztrieštenosti a slabosti politickej opozície sprevádzaná dobudovaním, resp. rekonštrukciou sociálnej a mocenskej základne normalizačného režimu. Od mája 1971 približne do apríla 1976 prebiehal intenzívny nábor nových členov KSČ, podľa protokolov XV. zjazdu KSČ ich bolo prijatých takmer 334 tisíc, do roku 1977 celkovo vyše 402 000. Noví členovia boli prevažne vyberaní a členstvo či kandidatúra im bola ponúknutá, čím sa mala zaručiť spoľahlivosť mocenskej základne režimu.⁹⁶ V rámci Slovenska bolo k 1. 3. 1976 registrovaných 319 606 členov a kandidátov KSS, čo bola dovtedy najvyššia hodnota v dejinách tejto strany. Členská základňa KSS sa od roku 1971 zvýšila o 24,4%. V období od XIV. zjazdu KSČ do konca roku 1975 bolo do KSS prijatých 77 433 členov a kandidátov. Osobitná pozornosť bola venovaná získavaniu mladých ľudí, viac než 90% prijatých kandidátov v prvej polovici 70. rokov malo menej ako 35 rokov.⁹⁷ Členská základňa KSS rástla aj v ďalších rokoch, hoci nie až tak dynamicky. Na začiatku roku 1981 mala 388 543 členov a kandidátov, v roku 1986 ich už bolo 435 tisíc.⁹⁸ V tom čase bol členom KSS každý ôsmy dospelý občan Slovenska, t. j. 12,5% obyvateľov starších ako 18 rokov.⁹⁹

K zmierňovaniu konfliktov v spoločnosti prispieval diferencovaný prístup k tým bývalým členom KSČ, ktorí z nej boli vylúčení a k tzv. vyškrtnutým, uplatňovaný po XIV. zjazde KSČ. Zmierlivejšiu politiku vo vzťahu k nim definitívne na XV. zjazde KSČ potvrdil generálny tajomník ÚV KSČ G. Husák: „Tento politický prístup priniesol svoje výsledky. Veľká väčšina tých, ktorým nebola vydaná nová členská legitimácia, pochopila ... svoje chyby a omyly, pochopili, že ich mylné postoje neboli zlučiteľné s konaním člena revolučnej marxisticko-leninskej strany. Svojou prácou prispievajú k rozvoju našej spoločnosti, majú všetky práva občanov ČSSR, majú plnú možnosť zúčastňovať sa politického života a práce v rámci organizácií Národného frontu. Na tejto politike diferencovaného prístupu nie je potrebné nič meniť.“¹⁰⁰ Do polovice 70. rokov sa vedenie KSČ výrazne orientovalo na mladých ľudí. Neskôr však nastúpil obrat. Na XV. zjazde KSČ v roku 1976 bola oficiálne potvrdená tendencia k tzv. zdravej stabilite kádrov, aj keď G. Husák zároveň tvrdil, že „názor, že 30 – 35-ročný človek je ešte mladý pre výkon zodpovednej funkcie, nezodpovedá našim skúsenostiam.“¹⁰¹

Vytvárali sa tak podmienky pre stabilizáciu mocenských pozícií jednej generácie, resp. politickej garnitúry na všetkých stupňoch riadenia, ktorá sa dostala k moci v prvej polovici 70. rokov. Režim, ktorý sa spočiatku orientoval na mladých ľudí, postupne nadobúdal charakter „gerontokracie,“ čo sa prejavovalo nielen u jeho špičkových predstaviteľov. Po sovietskej invázii do Afganistanu v roku 1979 a najmä po prodemokratických vystúpeniach v Poľsku v rokoch 1980 – 1981 sa začali zozbierať symptómy štrukturálnej krízy sovietskeho systému aj v Československu. Schopnosť normalizačného režimu uspokojovať materiálne potreby verejnosti klesala. Agóniu komunistickej režimov sovietskeho bloku čiastočne spomaľoval rozvoj „ľudej ekonomiky.“ Pre prvú polovicu 80. rokov bola charakteristická patová situácia, keď sa komunistické mocenské špičky už síce nachádzali v defenzíve, zároveň však opozičné sily ešte stále neboli schopné poskytnúť alternatívu existujúcemu establishmentu kvôli slabej aktívnej podpore zo strany obyvateľstva

alebo preto, lebo boli atomizované a nedostatočne sformované. Už od začiatku 70. rokov však v dôsledku narastania „gerontokratických“ čít normalizačného režimu vznikali predpoklady pre vytvorenie novej „generačnej zátky,“ ktorej účinok sa začal prejavovať v druhej polovici 80. rokov. Spontánne sa obnovujúce „trhové vzťahy“ v rámci tzv. šedej ekonomiky umožňovali pracovníkom hospodárskeho aparátu, ale aj niektorým pracovníkom vo sfére služieb (nelegálnym podnikateľom, pracovníkom obchodu a reštaurácií, kúpeľov, kaderníctiev, remeselníkom), nehovoriac už o ľuďoch pôsobiacich napr. v čiernom obchode s valutami a tuzexovými poukážkami či zapojených do rozkrádania štátneho majetku dosiahnuť životný štandard prinajmenšom porovnateľný so štandardom predstaviteľov komunistickej nomenklatúry. Vidina vzostupu v štruktúrach komunistického režimu prestala byť preto atraktívnou dokonca aj pre časť príslušníkov komunistickej nomenklatúry. Normalizačný režim tak postupne strácal svoju sociálnu základňu. Napriek tomu v slovenskej spoločnosti i naďalej ostávala prítomná deliaca čiara medzi vrstvami, ktoré existujúca úroveň kvality života či už z hľadiska uspokojovania materiálnych potrieb alebo miery slobody vrátane uskutočňovania tzv. postmateriálnych hodnôt neuspokojovala, a vrstvami, ktoré prejavovali obavy zo zmien, pričom prejavovali spokojnosť so svojou situáciou v období normalizácie, resp. komunistického režimu.

Selektívna modernizácia

Osobitným fenoménom normalizačného režimu na Slovensku sa stal špecifický, obranný, provincionálny a konzervatívny výrazne protizápadne orientovaný nacionalizmus. Tento nacionalizmus sa usiloval zosúladiť modernizačné procesy s komunistickou ideológiou i s národnými tradíciami s cieľom legitimizovať komunistický režim. Podobne ako v Česku, kde sa komunisti v duchu koncepcie Zdeňka Nejedlého¹⁰² definovali ako dedičia najlepších tradícií českého národa, aj na

Slovensku sa komunisti pokúšali definovať svoj systém ako vyústenie národných tradícií i vyvrcholenie národného úsilia slovenského národa, pričom normalizačný režim bol interpretovaný ako vrcholné štádium slovenských dejín. Ideológiu tohto fakticky bezdejinného nacionalizmu sformuloval Mináč najmä vo svojich esejach *Tu žije národ, resp. Dúchanie do pahrieb*. Komunistický režim venoval veľkú pozornosť zdôrazňovaniu rurálnych a protizápadných momentov v slovenských dejinách, kultúre a umení, ako aj zdôrazňovaniu slovanských a rusofilských tradícií, čo vyúsťovalo do paradoxnej symbiózy komunistickej ideológie a tradície konzervatívnych prúdov v slovenskom myslení. Táto symbióza ovplyvnila aj podobu slovenského nacionalizmu po roku 1989. Z Mináčovho diela si zaslúži pozornosť jeho téza o slovenskom národe ako o národe plebejskom,¹⁰³ bez vlastných dejín, na základe ktorej mohla byť jeho nekomunistická minulosť, a najmä nekomunistické elity, pričom pochopiteľne ide o tie fenomény, ktoré režim označil za nekonvenujúce komunistickému výkladu dejín, zároveň klasifikované ako neslovenské, ba priam až protislovenské. Tak dochádzalo k identifikácii a splyvaniu pojmov „slovenský“ a „komunistický.“

Normalizácia na Slovensku znamenala kapituláciu omnoho širších vrstiev spoločnosti ako v Česku ako aj ich integrovanie do režimu. Ten pritom nebol prinútený siahnuť k nijakým politickým ústupkom, aby dosiahol svoj cieľ – absolútne ovládnutie verejného a intelektuálneho života. Na Slovensku sa omnoho viac ako v Česku aplikoval systém diferencovaných adresných represíí, pričom normalizačný režim na dosiahnutie svojich cieľov nepotreboval masový teror. Komunistický režim na Slovensku sa stal podobne ako v Česku intelektuálne sterilným a rovnako dôsledne uplatňoval líniu dokumentu *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSC*, ktorý sa stal základným a v podstate jediným programovým dokumentom KSC, kodifikoval tzv. reálny socializmus v interpretácii husákovského vedenia KSC a znemožnil akúkoľvek diskusiu o podobe socializmu. Preto aj snahy a pokusy reformovať politický systém nemohli, na rozdiel od 50. a 60. rokov, vyjsť z jeho

vnútra, akákoľvek politická zmena sa mohla realizovať len mimo režimu a mocenských elít, ktorí sa dostali k moci po roku 1969 a prostredníctvom iných síl, ako boli sily pôsobiace v rámci oficiálnych štruktúr. Trhliny v tomto systéme sa začali objavovať až v druhej polovici 80. rokov.

Vzhľadom na to, že komunistický režim v Československu si ešte aj koncom 80. rokov nárokoval absolútnu kontrolu všetkých sfér verejného života nemožno hovoriť o tom, že by normalizačný režim stratil svoj totalitný charakter. Na rozdiel od Poľska a Maďarska si totalitný charakter, spočívajúci v kontrole politického systému, spoločnosti i ekonomiky, udržal prinajmenšom do roku 1988. Hoci je pravdou, že normalizačný režim nevyžadoval od obyvateľstva stotožnenie sa so svojou politikou, jeho cieľom zostávala naďalej kontrola nad spoločnosťou. Inou otázkou je, nakoľko sa mu tieto ciele darilo realizovať. Aj napriek tolerovaniu úniku obyvateľstva do súkromnej sféry od neho naďalej požadoval a očakával aspoň vonkajšie prejavy aktívnej podpory, spočívajúce v účasti na podujatiach organizovaných komunistickým režimom, akými boli napr. oslavy oficiálnych výročí či prvomájové manifestácie. Takisto od obyvateľstva vyžadoval prinajmenšom formálne členstvo v tzv. masových organizáciách Národného frontu, akými boli ROH, SZM či Zväz československo-sovietskeho priateľstva. V prípade väčších politických otrasov, akým bol vznik Charty 77 či vydanie výzvy Niekoľko viet, normalizačný režim organizoval aj kampane, súčasťou ktorých boli aj aktívne vystúpenia na jeho podporu. Normalizačný režim naďalej, na rozdiel od Poľska, považoval cirkev i samotné náboženstvo za svojho protivníka a snažil sa potláčať náboženstvo ako také a pokračovať v ateizácii spoločnosti, v tzv. zápase o veriacich.¹⁰⁴ Tieto prvky svedčia o tom, že normalizačný režim si zachoval znaky totalitného režimu.

Na Slovensku možno vzhľadom na „mladší“ charakter členskej základne KSČ, t. j. jej rýchlejší rast najmä v 60. rokoch v porovnaní s Českom konštatovať väčšiu kontinuitu vnímania členstva v KSČ ako prostriedku na dosiahnutie osobného

prospechu. Členstvo v KSČ, resp. v KSS v 70. a 80. rokoch bolo v drvivej väčšine prípadov motivované práve takýmito pohnútkami. Fakt, že členský preukaz KSČ znamenal predovšetkým „pracovnú knižku,“ mal ambivalentný efekt. Na jednej strane pozície režimu sa tým upevňovali, pretože sociálny vzostup už nebol podmienený presvedčením o správnosti komunistickej ideológie, ba dokonca často ani o správnosti oficiálnej politiky KSČ. Vďaka tomu sa podarilo do normalizačného režimu integrovať značný segment spoločnosti, ľudí politicky pasívnych, resp. indiferentných. Na druhej strane vedenie KSČ nemohlo v prípade krízových situácií, počítať s podporou „nižších článkov,“ najmä na úrovni štátneho a hospodárskeho aparátu, čo bolo viditeľné najmä koncom 80. rokov. Týmto prvkom sa normalizačný režim odlišoval od tzv. zakladateľského obdobia prvej polovice 50. rokov, menej však už od 60. rokov.

Hoci komunistická strana si aj po roku 1988 udržala kontrolu nad politickým systémom, do politického diskurzu výraznejšie vstúpila občianska spoločnosť, ktorá tento systém spochybnila. Zárodok občianskej spoločnosti síce existovali aj pred rokom 1988, najmä na Slovensku však mali natoľko marginálne postavenie, že v politickej rozprave nezohrávali podstatnejšiu úlohu. V druhej polovici 80. rokov sa oslabil aj dominancia politickej sféry nad ekonomickým životom krajiny. Preto až po roku 1988 môžeme hovoriť o postupnej detotalitarizácii normalizačného režimu a jeho premene na komunistický autoritatívny režim.¹⁰⁵ Z hľadiska miesta obdobia normalizácie v dejinách komunistického systému na Slovensku možno z hľadiska monolitnosti jeho elít i z hľadiska jeho snahy o absolútnu kontrolu nad spoločnosťou (najmä po čistkách začiatkom 70. rokov) poukázať na jeho kontinuitu s režimom v 50. rokoch. Z hľadiska vzťahu medzi obyvateľstvom a komunistickou mocou sa zas natískajú paralely so 60. rokmi, najmä preto, lebo normalizačné elity sa väčšinou uspokojovali s vonkajškovými prejavmi aktívnej podpory verejnosti. Vo vzťahu k 60. rokom je však badateľná značná personálna diskontinuita vedúcich predstaviteľov režimu, hoci na Slovensku bola omnoho menšia.

Normalizácia bola v dejinách slovenskej spoločnosti komplikovaným fenoménom. Nepochybne znamenala potlačenie demokratizačného hnutia v roku 1968. Jej zdanlivo miernejší priebeh spôsobil, že komunistický režim v skutočnosti dosiahol kapituláciu omnoho širších sociálnych vrstiev, ktoré takto integroval do režimu. Zároveň spôsobil, že v slovenských podmienkach sa až do konca 80. rokov a fakticky až do novembra 1989 nevykryštalizovala politická alternatíva vládnucej komunistickej strane. Ak na konci 60. rokov bola slovenská spoločnosť nedostatočne pripravená na politické zmeny, normalizácia toto zaostávanie slovenskej spoločnosti ešte viac prehĺbila. Na druhej strane poskytla, najmä realizáciou štátoprávneho programu reformných síl v roku 1968, perspektívu sociálneho i mocenského vzostupu značnej časti slovenských politických i vzdelanostných elít. Rovnako normalizačný režim najmä v 70. rokoch prispel svojimi sociálnymi a ekonomickými opatreniami k urýchleniu prechodu Slovenska do štádia industriálnej spoločnosti i k materiálnemu vzostupu značnej časti obyvateľstva. Ekonomický rozvoj Slovenska však nevychádzal z trendov dominujúcich vo svete, ťažiskom rozvoja ostávalo naďalej zvyšovanie počtu zamestnaných osôb v priemysle a prednostné investície do ťažkého priemyslu, orientácia na kvantitu výroby na úkor kvality. V skutočnosti sa teda z dlhodobej perspektívy zaostávanie Slovenska za vyspelými krajinami sveta prehĺbilo. Normalizácia znamenala pre slovenskú spoločnosť kontinuitu procesu tzv. selektívnej modernizácie realizovanej komunistickým režimom počas celého obdobia svojej existencie. Modernizácia spoločnosti prebiehala v tých sférach, ktoré boli nevyhnutné pre realizáciu politicko-ekonomických zámerov komunistického štátu. V oblastiach, v ktorých komunistická moc nepociťovala potrebu realizovať modernizačné procesy, ba dokonca sa ich prípadných dôsledkov aj obávala, boli modernizácii kladené prekážky rozličného charakteru, vrátane mocenských bariér a represíí. Týkalo sa to napr. rozvoja duchovnej kultúry, humanitného vzdelania, do určitej miery však aj individuálnej spotreby. Komunistický režim podporoval

sťahovanie obyvateľov do miest, nepodporoval však etablovanie urbánneho spôsobu života, ktorý by skomplikoval jeho možnosť ovládať široké vrstvy obyvateľstva. Dôsledkom takéhoto procesu sa stala tzv. ruralizácia miest. Vo verejnej sfére sa namiesto transparentných procedurálnych pravidiel upevňovala úloha familiarizmu prerastajúceho do klientelizmu a korupcie. V spoločnosti bolo vzhľadom na existenciu totalitného systému prítomné aj rozdelenie podľa línie „My“ (t. j. ovládaní) a „Oni“ (t. j. mocenské špičky). Toto rozdelenie však zahmlievali pretrvávajúce sociálne vzťahy budované na základe inej ako politickej spolupatričnosti.

Delenie na „nás“ a „ich“ teda často malo iba iluzórny charakter. To však neprekážalo, aby sa ním ospravedlňoval „etický dualizmus“, ktorý sa v podmienkach Slovenska prehlboval najmä v oblasti pracovnej morálky a prístupu k nedostatkovým druhom tovaru. Kým v deklaratívnej rovine sa moc i obyvateľstvo hlásili k etickým štandardom, v každodennej praxi bolo všeobecne tolerované ich porušovanie, najmä pokiaľ išlo o zaobchádzanie s verejnými statkami. Namiesto artikulácie záujmov, negociovania a rozvíjania princípov súťaživosti narastal význam sociálneho konsenzu ako základu politickej aktivity spoločnosti,¹⁰⁶ keďže normalizačný režim sa obával vypuknutia konfliktov. Akýkoľvek potenciálny konflikt by sa totiž bez ohľadu na to, či by jeho pozadie malo alebo nemalo politický charakter, v podmienkach všeobecnej štátnej kontroly nevyhnutne spolitizoval. Primárne nepolitické konflikty stáli pri zrode viacerých nezávislých iniciatív na Slovensku, napr. ekologického hnutia či umeleckého undergroundu.

Postoj veľkej časti populácie Slovenska k reformám i prijatie normalizácie slovenskou spoločnosťou potvrdzujú Roškove slová, že kým „sovietsky model socializmu sa v 60. rokoch ukazuje ako oblek, ktorý české telo neznesiteľne škrtí a dusí, no slovenské telo sa doňho ešte ako-tak vpratáva, resp. mu ešte z jeho nosenia plynie akýsi faktický či domnelý profit.“¹⁰⁷ Pre slovenskú spoločnosť „normalizačných rokov,“ ale aj rokov po páde komunistického režimu v novembri 1989 bol cha-

rakteristický značne ambivalentný postoj k normalizačnému režimu a slabá zakotvenosť demokratických tradícií v politickom vedomí obyvateľstva, na druhej strane zas silná zakorenenosť tradície politického kolektivismu, etatizmu a paternalizmu.¹⁰⁸ Táto tradícia v slovenskej spoločnosti pochádza azda ešte z 19. storočia, rozhodne je staršia ako samotný komunistický režim. Treba však dodať, že komunizmus túto tradíciu dokázal účinne využívať vo svoj prospech a tak sa zaradiť do slovenskej politickej tradície ako jej súčasť. Ďalším dôležitým faktorom bol nedokončený národno-emancipačný proces, spôsobujúci, že do centra politického diskurzu sa dostala „národná otázka“, namiesto politiky budovania občianskych práv a demokratickej spoločnosti.¹⁰⁹ Aj preto sa hlavnou témou slovenskej vnútro politickej rozpravy najmä na začiatku 90. rokov 20. storočia nestala nielen transformácia ekonomiky a spoločnosti, ale ani antikomunizmus či vyrovnanie sa s komunistickou minulosťou, hoci táto téma rezonovala vo väčšine národno-emancipačných, resp. nacionalistických hnutí strednej a východnej Európy, najmä v bývalej Juhoslávii a ZSSR.

Poznámky:

¹ Kusý, M.: Na vlnách Slobodnej Európy. Bratislava : Smena, 1990, s. 48.

² Lipták, L.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 284.

³ Štefanský, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky. In: Slovenská spoločnosť v krízových rokoch, III. Bratislava : Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967-1970, Politologický kabinet SAV, 1992, s. 149.

⁴ Ref. 3, s. 124.

⁵ Ref. 3, s. 111-112. Pozri aj Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces. Praha : Parta, Ústav mezinárodních vztahů, 1993, s. 164-176; Štefanský, M. (ed.): Slovensko v rokoch 1967-1970. Výber dokumentov,

Bratislava, Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967-1970, 1992.

⁶ Štefanský, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky..., ref. 3, s. 113-115.

⁷ Ref. 3, s. 129.

⁸ Československo roku 1968, 2. díl: počátky normalizace. Praha : Parta, Ústav mezinárodních vztahů, 1993, s. 7; Kováč, D.: Dejiny Slovenska. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1998, s. 293.

⁹ Štefanský, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky..., ref. 3, s. 127.

¹⁰ Pozri Pravda, 21. 8. 1968; Rudé právo, 21. 8. 1968.

¹¹ Československo roku 1968, 2. díl: počátky normalizace..., ref. 8, s. 20.

¹² Štefanský, M. (ed.): Slovensko v rokoch 1967-1970..., ref. 5, s. 404-405.

¹³ Ref. 12, s. 406-410.

¹⁴ Československo roku 1968, 2. díl: počátky normalizace..., ref. 8, s. 52.

¹⁵ Štefanský, M. (ed.): Slovensko v rokoch 1967-1970..., ref. 5, s. 162.

¹⁶ Štefanský, M. (ed.): Slovensko v rokoch 1967-1970..., ref. 5, s. 528-529; 531-532.

¹⁷ Ref. 5, s. 305-314.

¹⁸ Československo roku 1968, 2. díl: počátky normalizace..., ref. 8, s. 22.

¹⁹ Maňák, J.: Čistky v Komunistické straně Československa 1969-1970. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997, s. 58, 117.

²⁰ Štefanský, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky..., ref. 3, s. 182.

²¹ Ref. 3, s. 183.

²² Cuhra, J.: Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997. Pozri aj: Cuhra, J.: „A to je náš humanismus: humanismus činu (RP 29. 7. 1972). In: Dějiny a současnost, 1999, č. 1, s. 34-38.

²³ Bžoch, J.: Rozhovor autora s Jozefom Bžochom, Bratislava, 27. 3. 1999. In: Archív autora. Pozri ďalej: Kalinová, A.: Ladislav Ján Kalina. In: Romboid, Bratislava, 1991, č. 5, s. 15-18; Ličková, M.: Pavol Ličko. In: Romboid, Bratislava, 1991, č. 5, s. 21-23.

²⁴ Maňák, J.: Ref. 19, s. 58; Štefanský, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky..., ref. 3, s. 191-192.

²⁵ Archiv Ministerstva vnitra ČR, dočasná archívna jednotka 377.

²⁶ Pozri napr. Archiv Ministerstva vnitra ČR, dočasná archívna jednotka 218.

- ²⁷ Plevza, V.: Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril. Bratislava : Tatrapress, 1991, s. 135, 136.
- ²⁸ Ref. 27, s. 140.
- ²⁹ Roško, R.: Dominantné charakteristiky sociálnej štruktúry Slovenska v 60. rokoch. Bratislava, Archív Politologického kabinetu SAV (PK SAV), s. 6.
- ³⁰ Prečan, V.: Je čas mlúvit o Slovensku. In: Reportér č. 12, 1968, roč. 3.
- ³¹ Sikora, S.: K vývoju v Komunistickej strane Slovenska od októbra 1967 do augusta 1968. In: Slovenská spoločnosť v krízových rokoch, III. Bratislava, Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967-1970, Politologický kabinet SAV, s. 44.
- ³² Kaplan, K.: Československá reforma 1968. Rukopis v archíve PK SAV Bratislava, s. 260.
- ³³ Svedčia o tom napr. slová 1. tajomníka ÚV KSČ A. Novotného na zasadnutí Byra ÚV KSS 18. 10. 1956, kde vytykal prítomným funkcionárom KSS označenie nedávneho rozšírenia právomocí ÚV KSS za historickú udalosť. Slovenský národný archív (SNA), Archív ÚV KSS (A ÚV KSS), fond (f.) Predsedníctvo ÚV KSS (PÚV KSS), kartón (kr.) 931, Zasadnutie Byra ÚV KSS, Niektoré ideologické problémy práce strany na Slovensku.
- ³⁴ Pithart, P.: Osmašedesátý. Praha : Rozmluvy, 1990, s. 107.
- ³⁵ Roško, R.: Dominantné charakteristiky sociálnej štruktúry..., ref. 29, s. 6.
- ³⁶ Pithart, P.: Osmašedesátý..., ref. 34, s. 116.
- ³⁷ Skilling, G.: Czechoslovakia's Interrupted Revolution. Princeton : Princeton University Press, 1976, s. 241.
- ³⁸ Ref. 37, s. 455.
- ³⁹ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling in Czechoslovakia 1968-1969. New York : Praeger, 1972, s. 110-111.
- ⁴⁰ Pithart, P.: Osmašedesátý..., ref. 34, s. 109.
- ⁴¹ Kosík, K.: Naše nynější krize. In: Literární listy, 1968, č. 10.
- ⁴² Reportér, 1968, č. 21.
- ⁴³ Jičínský, Z.: Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969. Praha : Svoboda 1990, s. 18.
- ⁴⁴ Pithart, P.: Osmašedesátý..., ref. 34, s. 117.

- ⁴⁵ Jičínský, Z.: Ref. 43, s. 19.
- ⁴⁶ Roľnícke noviny, 20. 4. 1968.
- ⁴⁷ Reportér, 1968, č. 26.
- ⁴⁸ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 82.
- ⁴⁹ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 84.
- ⁵⁰ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 38.
- ⁵¹ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 132-198.
- ⁵² Sikora, S.: K vývoju v Komunistickej strane Slovenska..., ref. 31, s. 73.
- ⁵³ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 46.
- ⁵⁴ Štefanský, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky..., ref. 6, s. 149.
- ⁵⁵ Pozri Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39.
- ⁵⁶ Československo v roku 1968. 2 díl: počátky normalizace..., ref. 8, s. 12.
- ⁵⁷ Československo v roku 1968. 2 díl: počátky normalizace..., ref. 8, s. 76.
- ⁵⁸ Žatkuliak, J.: Deformácie ústavného zákona o československej federácii po októbri 1968. In: Historický časopis, roč. 40, 1992, č. 4, s. 477.
- ⁵⁹ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 33.
- ⁶⁰ Musil, Jiří: Czech and Slovak Society. In: The End of Czechoslovakia. Budapest : CEU Press 1996, s. 77-94.
- ⁶¹ Štefanský, M.: Niektoré aspekty ekonomicko-sociálneho vývoja na Slovensku. In: Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967-1970. I. Bratislava : Komisia vlády pre analýzu historických udalostí z rokov 1967-1970-Politologický kabinet SAV, 1992, s. 122.
- ⁶² Musil, J.: Czech and Slovak Society, ref. 60, s. 80.
- ⁶³ Mináč, Vladimír: Tu žije národ. In: Mináč, V.: Súvislosti. Eseje, state, rozhovory. Vybrané spisy Vladimíra Mináča, zv. 6. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976, s. 86-87.
- ⁶⁴ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 28.
- ⁶⁵ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 70-73.
- ⁶⁶ Piekalkiewicz, J.: Public opinion polling..., ref. 39, s. 61.
- ⁶⁷ Pithart, P.: Osmašedesátý..., ref. 34, s. 106.
- ⁶⁸ Pithart, P.: Osmašedesátý..., ref. 34, s. 104.
- ⁶⁹ Mlynář, Zdeněk: Problémy politického systému. Texty o roce 1968, normalizaci a současném reformě v SSSR. Köln a/d Rhein : Index, 1987, s. 63.

⁷⁰ SÚA (Státní ústřední archiv), A ÚV KSČ (Archiv ÚV KSČ), f. 02/2, svazek (sv.) 260, archívni jednotka (a. j.) 344, bod (b.) 4.

⁷¹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, kr. 1033, Zasadnutie Byra ÚV KSS 29. 4. 1960. Správa o vývoji v zložení a regulácii rastu strany na Slovensku k 1. januáru 1960.

⁷² SÚA, A ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 302, a. j. 386, b. 13.

⁷³ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, kr. 1054, Zasadnutie BÚV KSS 21. 4. 1961. Správa o vývoji a regulácii rastu strany na Slovensku k 1. 1. 1961.

⁷⁴ Mlynář, Z.: Mráz přichází z Kremli. Praha : Mladá fronta, 1990, s. 36.

⁷⁵ Roško, R.: Dominantné charakteristiky sociálnej štruktúry..., ref. 29.

⁷⁶ Machonin, P.: Sociální situace v Československu před lednem 1968. Bratislava, rukopis v archíve PK SAV, s. 21. Pozri tiež: Sikora, S.: Sociálne a politické zdroje pokusu o reformu socializmu v Československu a jeho ohraničenosť. In: Štefanský, M. – Zágoršková, M. (eds.): Krízy režimov sovietskeho bloku. Banská Bystrica : Pedagogická spoločnosť J. A. Komenského, 1997, s. 203-204.

⁷⁷ Pavlenda, V.: Ekonomické základy socialistického riešenia národnostnej otázky v Československu. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 27.

⁷⁸ Kaplan, K.: Československá reforma..., ref. 32, s. 253.

⁷⁹ Kaplan, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953-1957 a 1968-1975. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 79.

⁸⁰ Štefanský, M. (ed.): Slovensko v rokoch 1967-1970..., ref. 5, s. 422.

⁸¹ Rychlík, J.: Úvod. Češi a Slováci v období normalizace. Archiv autora, rukopis.

⁸² Otáhal, M.: O charakteru normalizačního režimu. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2001, prednáška prednesená 10. 1. 2001 v rámci cyklu seminárov organizovaných Pracovnou skupinou pre analýzu charakteru komunistického režimu v Československu.

⁸³ Kalinová, L.: K sociálním dějinám Československa v letech 1968-1989. Praha : Vysoká škola ekonomická, 1999, s. 60.

⁸⁴ Bližšie pozri Kalinová, L.: ref. 33.

⁸⁵ Sičáková, E.: Základné princípy fungovania ľavicovej strany

v transformujúcej sa spoločnosti. In: Pôsobenie ľavicovej strany v spoločnosti. Bratislava : Nadácia L. Novomeského, 2001, s. 71-72.

⁸⁶ Kalinová, L.: K sociálním dějinám..., ref. 33, s. 59-60.

⁸⁷ Kusá, Z.: Buržoázny pôvod – neprekonateľná stigma? In: OS, 1998, č. 10, s. 32-36.

⁸⁸ Statistická ročenka ČSSR 1980. Praha; Bratislava : SNTL; Alfa, 1980, s. 533-534.

⁸⁹ Kaplan, K.: Sociální souvislosti..., ref. 79, s. 63, 68.

⁹⁰ Kaplan, K.: Sociální souvislosti..., ref. 79, s. 79.

⁹¹ Kalinová, L.: K sociálním dějinám..., ref. 33, s. 63.

⁹² Kaplan, K.: Sociální souvislosti..., ref. 79, s. 79-82.

⁹³ Kalinová, L.: K sociálním dějinám..., ref. 33, s. 69.

⁹⁴ Kalinová, L.: K sociálním dějinám..., ref. 33, s. 73.

⁹⁵ Pozri podrobnejšie Kaplan, K.: Sociální souvislosti..., ref. 79, s. 77.

⁹⁶ Kusin, V.: From Dubček to Charter 77. Edinburgh : Q Press, 1978, s. 184-188.

⁹⁷ Zjazd KSS 25.-27. marca 1976. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1976, s. 58-59.

⁹⁸ Zjazd KSS 20.-22. marca 1981. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1981, s. 44.

⁹⁹ Zjazd KSS 13.-15. marca 1986. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1986, s. 54.

¹⁰⁰ Sborník hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ 12.-16. dubna 1976. Praha : Svoboda, 1976, s. 44.

¹⁰¹ Sborník hlavních dokumentů XV. sjezdu..., ref. 100, s. 47.

¹⁰² Pozri napríklad: Nejedlý, Z.: Komunisté dědici velkých tradicí českého národa. Praha, Československý spisovatel 1953 (5. vydanie).

¹⁰³ Mináč, V.: Dúchanie do pahrieb. In: Mináč, V.: Súvislosti. Eseje, state, rozhovory. Vybrané spisy Vladimíra Mináča, zv. 6. Bratislava : Slovenský spisovateľ 1976, s. 98.

¹⁰⁴ Kaplan, Karel: Stát a církve v Československu 1948-1953. Praha-Brno : Ústav pro soudobé dějiny-Doplňek 1993, s. 163-182.

¹⁰⁵ Brzezinski, Z.: The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in 20th Century, London 1989.

¹⁰⁶ Podrobnejšie pozri: Marody, Mirosława: Społeczeństwo polskie

i integracja europejska. In: Polska transformacja w perspektywie integracji europejskiej. Warszawa : Friedrich Ebert Stiftung, 1996.

¹⁰⁷ Roško, R.: Dominantné charakteristiky sociálnej štruktúry..., ref. 29, s. 11.

¹⁰⁸ Szomolányi, S.: Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava : Stimul, 1999, s. 46.

¹⁰⁹ Szomolányi, S.: Kľukatá cesta Slovenska..., ref. 108, s. 52.

Slovak Society and „normalisation“

The paper deals with the reaction of the Slovak society to what is referred to as „normalisation“, i.e. reconstruction of the political control of the Communist Party of Czechoslovakia (CPC) of the society after the Soviet invasion in Czechoslovakia in 1968. The first reaction of the Slovak society to occupation of Czechoslovakia was similar to that in the Czech lands. The extraordinary Congress of the Communist Party of Slovakia (CPS) on the one side represented the victory of the reform forces, while it was the first political success of the conservative communists on the other, because it negated the extraordinary Congress of the CPC. Although the new leader of CPS was supported by the people as the representative of the reform wing of the Party, he in fact joined the neo-Stalinist forces after August 1968. The demonstrations against restoring of the totalitarian system were held in Czech lands as well as in Slovakia in autumn 1968 and spring 1969. In spite of it, resistance of the Slovak society against normalisation was rather feeble compared to that in the Czech Republic. This was the reason why the 1969-1970 persecutions were more moderate in Slovakia than in the Czech Republic and it was caused by the fact that the reform movement in Slovakia was not so strong as in Czech lands. Democratic traditions were historically not as developed in Slovakia as in Czech lands. In the period of 1950's and 1960's Slovakia became a modern industrial society. Slovak population was younger than that of Czechia. This fact along with the

investments in Slovakia in 1970's caused that the rejection of communism was not so strong in Slovakia as in Czech Republic in 1989. Persecution of the members of the reform movement was not so strong in Slovakia as in Czech Republic because lot of them later became representatives of „normalisation.“ The Slovak Party leaders tried to integrate them into the regime. It was the reason why only few individuals followed the dissident movement in Slovakia. Political and social differences between the Czech and Slovak societies caused that anti-communism could not become the crucial issue of the political discussion in Slovakia in 1990's.